

БИТКЕ НА НЕРЕТВИ И СУТЈЕСЦИ 1943. ГОДИНЕ – КОНТРОВЕРЗЕ И ОТВОРЕНА ПИТАЊА

Мирјана Зорић*

Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Иако је прошло седамдесет година од две највеће битке које су вођене на југословенском ратишту у Другом светском рату, пуна истина о њима ни до данас није представљена у нашој историографији. Без обзира на то што су идеолошке, црно-беле представе о „Народноослободилачком рату“ 1941–1945, које су деценијама после рата преовладале у домаћој историјској литератури, са отварањем архива и „поплавом“ осталих извора током 80-их и 90-их година прошлог века замењене донекле „објективнијим“ тоновима, наравно, у мери у којој су очуваност, доступност и веродостојност историјских извора то омогућавали, у историографији су и даље остале присутне одређене контроверзе, отворена питања, фактографске празнине (белине), па и непотпуна и једнострана тумачења, међу њима и она „оптерећена“ још увек идеолошким наносима и славодобитним приступима који подсећају на прве послератне деценије.

Овај рад темељи се, пре свега, на изворима (документима) домаће и стране провенијенције (међу њима и оним који до сада нису прошли научну верификацију), захваљујући којима се покушава унети донекле ново светло и нова димензија у тумачењу ових битака. У раду се користи и велики број немачких докумената, јер намера је да се ове битке осветле и из угла немачког командовања, будући да је ова димензија до сада била недовољно заступљена у домаћој историографији. Наиме, деценијама се у нашој литератури писало готово искључиво о победама ослободилачког покрета под вођством комуниста, а да се, при том, зарад објективности и потпуније историјске истине, није водило рачуна како је на те догађаје гледала или како се у одређеним ситуацијама понашала и друга, „противничка“ страна.

Рад је посвећен седамдесетогодишњици битака на Неретви и Су-тјесци. Надамо се да смо бар донекле допринели њиховом потпунијем, аутентичнијем и веродостојнијем тумачењу. На млађим историчарима је да наставе и даље да трагају за историјском истином, не само када су ове битке у питању, јер то је најмање што историјска наука може и мора да понуди.

Кључне речи: *ослободилачки покрет, партизани, четници, планови, офанзиве, операције, преговори*

* Ван. проф. др Мирјана Зорић предаје Војну историју на Војној академији.

У предвечерје зимских операција 1943. године

У време када су партизани у западној Босни, у јесен 1942. године, стварали велику слободну територију („Бихаћку републику“), савезничка иницијатива у северној Африци¹ и немачки пораз пред Стаљинградом, који ће резултирати губитком стратегијске иницијативе Вермахта на Источном фронту, најавили су прекретницу на великим ратиштима и учинили актуелним питање отварања новог фронта у Европи. И док су западни савезници (Рузвелт и Черчил) у Казабланци, јануара 1943, први пут расправљали о новом (другом) фронту у Европи, Немцима је остало само да нагађају који ће део европског континента бити мета англо-америчке инвазије. То што су савезници могли да бирају где ће десантирати своје снаге (од Нормандије, преко јужне Француске, Италије, Југославије, Албаније, до Грчке и Егејског архипелага), чинило је немачке позиције знатно инфериорнијим, посебно када се радило о одбрани југоисточне Европе, где је размах ослободилачке борбе у Југославији, Албанији и Грчкој представљао нови изазов и захтевао додатни напор за немачко командовање. Осим тога, предност западних савезника у поморским и ваздухопловним снагама и близина северне Африке, одакле је требало да уследи инвазија, пружали су им највеће шансе за десант према јужним обалама европског континента које су, због искустава и улоге Солунског фронта у Првом светском рату у неким савезничким круговима сматране „меким трбухом“ Европе, погодним за приступ југоисточним границама немачког Рајха. Оваква могућност, на другој страни, охрабривала је или, пак, узнемиравала и актере антифашистичког отпора у Југославији, пре свега вођства равнорског и партизанског покрета, која су у њој проналазила подршку или увиђала опасност за сопствене позиције у рату који се водио.

У таквој ситуацији, налазећи се у дубоком залеђу источнoјадранске обале која је представљала потенцијалну мету англо-америчког десанта, Независна држава Хрватска била је једна од слабијих тачака у одбрамбеном систему сила Осовине на југоистоку Европе. Озбиљна криза усташког режима, која је слабила виталне полуге државног апарата, пре свега војску (усташку војницу и домобранство), по мишљењу немачких званичника (генерала Александра Лера, Глеза фон Хорстенауеа и посланика Зигфрида Кашеа), досегла је у јесен 1942. године највеће размере. Иако Немачка није имала никаквих територијалних претензија према НДХ, фашистичкој творевини коју је сама инаугурисала, унутрашња стабилност те марионетске „државе“ је за немачки Рајх била од прворазредног значаја, пре свега из стратешких разлога (због комуникацијске везе са јадранским залеђем и остатком балканског простора) и као лиферанта боксита, гвоzdене руде, угља, дрвета и пољопривредних производа. Проблеми које су Немци имали у односима са својим главним савезником – Италијанима, по питању територијалног разграничења у НДХ² и политике нагодби са српским националистима (четницима), коју су упркос немачком противљењу, упорно водили италијански генерали на територији под контролом италијанске војске, додатно су се увећали у јесен 1942. продором јаче партизанске групације (групе бригада) и стварањем велике слободне територије у западној Босни (Бихаћке републике“), у средишту хрватске државе.

¹ Победа британске 8. армије код Ел-Аламејна 23. октобра и англо-амерички десант у северозападној Африци 8. новембра 1942, после чега је уследило сламање Ромеловог Афричког корпуса.

² Иако је НДХ образована вољом немачког политичког врха, она је демаркационом линијом била подељена на немачку интересну сферу (северно од демаркационе линије) и италијанску интересну сферу (јужно од демаркационе линије, која се делила на 1, 2. и 3. окупациону зону).

* * *

Услед пораза у источној Босни и Црној Гори у трећој непријатељској офанзиви (операција „Трио“), средином јуна 1942. године партизанско вођство (на челу са Врховним штабом) одлучило се на „поход“ са групом бригада (1. и 2. пролетерска, 3. санџачка и 4. црногорска, укупне јачине 3.800 бораца) у западну Босну.³ Под претњом потпуног уништења било је принуђено да се са јединицама „одлепи“ од Србије, привремено напусти идеју о повратку у источне делове земље и потражи спас у Босанској крајини, где се процењивало да постоје повољнији услови за консолидацију снага, њихову попуњу новим људством, одмор и реорганизацију јединица.⁴ За партизанске снаге груписане око Врховног штаба „пут на Исток водио је преко Запада“: после консолидације у западним деловима Југославије, када то услови буду дозволили, с попуњеним и реорганизованим јединицама вратити се у Србију!⁵

Немачке процене указивале су, средином 1942. године, на „стални пораст“ партизанског покрета у западној Босни и суседним областима, чији је епицентар био на Козари, где се налазило око 4.000–5.000 добро организованих и наоружаних партизана који су уживали подршку локалног становништва („а као помоћне снаге имају многобројно становништво“).⁶ „У читавом осталом немачком запоседнутом подручју“, про-

³ У пролећној офанзиви немачких, усташко-домобранских и италијанских снага (Операција „Трио“), од средине априла до средине јуна 1942. године, до тада највећој на југословенском ратишту, партизани су изгубили слободну територију у источној Босни, Црној Гори, Санџаку и Херцеговини, претрпевши том приликом велике губитке. Око пет хиљада бораца, како наводи Мишо Лековић, повукло се на планинско подручје око Сутјеске, у шири рејон Зеленгоре и Маглића, пред опасношћу од потпуног уништења. У таквој ситуацији партизанско руководство је било приморано да хитно потражи излаз из критичне ситуације и одлучи куда, у ком правцу и у који део земље да крене са партизанским снагама, прикупљеним на Зеленгори. (Мишо Лековић, *Деловање руководства НОП-а*, Београд, 1989, стр. 128, 136; Младенко Цолић, *Преглед операција на југословенском ратишту 1941–1945*, Београд, 1988, стр. 61; Иван Матовић, *Војсковођа с ореолом мученика*, Београд, 2001, стр. 219)

⁴ У мају 1942. године немачки извори су у западној Босни бележили „живу активност ‘банди’, нарочито на подручју: Бања Лука – Петриња – Босански Нови – Приједор.“ (*Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије* (у даљем тексту: *Зборник НОР-а*), том XII (немачка документа), књ. 2, стр. 420; Наређење команданта Југоистока од 20. маја 1942). На овом подручју у то време дејствовали су: 1. крајишка ударна бригада, 1. и 2. крајишки и Банијски НОП одред. Ослобађањем Приједора и Љубије у мају 1942. године повезана је слободна територија на Козари и Грмечу и онемогућена Немцима експлоатација гвоздене руде у Љубији. По завршетку прве фазе треће офанзиве у источној Босни (средином јуна 1942), немачко командовање је формирало борбену групу „Западна Босна“ за операције у западној Босни (офанзива на Козари) које ће отпочети 10. јуна 1942. године.

⁵ Повољни услови за пребацивање групе партизанских бригада ка западној Босни уследили су након загребачког споразума (од 19. јуна 1942) између Италијана и власти НДХ, по којем су италијанске регуларне трупе напустиле трећу окупациону зону (појас јужно од демаркационе линије), а усташко-домобранске снаге запоселе бивше италијанске гарнизоне. Овај правац партизанска групација је одабрала да се пребаци у правцу запада, при чему је требало преваљати око 300 километара, од тога 200 км паралелно са јадранском обалом. „Марш“ је отпочео 22. јуна 1942, а већ средином августа партизани су почели да стварају своју „слободну територију“, са седиштем у Гламочу. Територија под контролом партизана временом се знатно проширила, простирући се од западних прилаза Неретви на југоистоку, па до Карловца на северозападу земље. Са ослобађањем Бихаћа почетком новембра 1942, овај град је постао седиште Врховног штаба и центар новоослобођене територије, по којем је она добила и своје име.

⁶ Исто, стр. 512-521; Извештај генерала Бадера од 24. јуна 1942. године.

цењивао је немачки генерал Глез фон Хорстенау августа 1942. у Загребу, „може се забележити даље заостравање јако организованог партизанског покрета“.⁷ То је био разлог да Немци (са својом 714. пешадијском дивизијом, под командом генерала Штала), у садејству са бројним усташко-домобранским снагама, у јуну и јулу 1942. изведу опсежну операцију на Козари, како би умирили то устаничко жариште у срцу НДХ. Крећући се са бригадама у правцу Босанске крајине, партизанско руководство није знало за драму Козаре и агонију 2. крајишког одреда (3.500 бораца) и великог броја цивила који су се нашли у окружењу 40.000 усташких, домобранских и немачких војника на падинама те планине.⁸ За Команду Југоистока сламање отпора на Козари средином 1942. наметало се као „одлучујући моменат“ за даљи развој ситуације у западној Босни и у читавој Хрватској.⁹ Окренута том задатку, она ће се врло брзо суочити са још већим проблемом – упадом групе партизанских бригада јужно од демаркационе линије, у слободни простор италијанске 3. окупационе зоне коју су Италијани напустили, а хрватске снаге после Загребачког споразума од 19. јуна 1942. нису биле у стању адекватно да покрију и одбране. О томе је немачки генерал у Загребу 19. августа извештавао: „Јужно од демаркационе линије, а пре свега на подручју Дувно – Ливно – Гламоч настала је врло неугодна ситуација изненадним одласком Италијана и продором црногорских партизанских бригада, ојачаних из Херцеговине и Далмације, који је одмах након тога уследио. Партизани, који су у свом наступању према северозападу покушали да задобију крајеве према Сарајеву и Травнику, и који сада показују исту тежњу у правцу Јајца, броје, према опрезној процени, 6–7.000 наоружаних лица који не само да у ширем опсегу угрожавају јужни бок групе генерал-мајора Штала,¹⁰ него и Мостар, чији италијански гарнизон Немци који раде на овом подручју не сматрају нарочито способним за отпор, а самим тим и важна бокситна подручја западно од овога града“.¹¹ Само неколико дана касније, генерал Бадер је извештавао да је трећа зона, после евакуације Италијана, постала „све више област којом владају устаници“.¹² У немачким извештајима из тог периода уочава се јасна тенденција да се партизанско подручје у области Ливно – Гламоч повеже са устаничким жариштем на Грмечу и на подручју југоисточно од Карловца, „као и у вишим пределима Хрватске“,¹³ при чему се мислило на остала жаришта „нереда“ у Хрватској, на територији Славоније и Срема. У том смислу, генерал Бадер је већ августа 1942. сугерисао команданту Југоистока да „читаву Хрватску треба сматрати као устаничку територију“.¹⁴

⁷ Исто, стр. 637; Извештај немачког генерала у Загребу од 19. августа 1942. године.

⁸ Бранко Петрановић, Сава Даутовић, *Југословенска револуција и СССР (1941–1945)*, Београд 1988, стр. 155; М. Цолић, *Преглед операција*, стр. 55.

⁹ Зборник НОР-а, XII-2, стр. 537; Извод из месечног извештаја Оперативног одељења команданта Југоистока од 30. јуна 1942.

¹⁰ Мисли се на немачку 714. пешадијску дивизију која је била пребачена из Србије, како би узела учешћа у офанзиви на Козари у лето 1942. и по њеном завршетку задржана на простору западне Босне.

¹¹ Зборник НОР-а, XII-2, стр. 636–638; Извештај немачког генерала у Загребу од 19. августа 1942.

¹² Исто, стр. 641–643; Извештај генерала Бадера од 21. августа 1942.

¹³ Исто, стр. 638, 643.

¹⁴ Исто, стр. 617–618; Извештај генерала Бадера од 11. августа 1942.

Евакуација треће и делова друге окупационе зоне у НДХ, коју су италијанске снаге отпочеле по потписивању споразума са хрватским властима у Загребу 19. јуна 1942. и њихово повлачење према јадранској обали,¹⁵ пружала је партизанској групацији слободу маневра правцем који хрватске (домобранске и усташке) снаге, према немачким проценама „незнатне борбене вредности“, нису биле у стању да поседну и бране, нити да спрече стварање „међусобно повезаних устаничких жаришта“ и опасно угрожавање немачких и хрватских интереса.¹⁶ Почетком јула 1942. партизанске бригаде су извршиле напад на железничку пругу Сарајево–Мостар, уништиле велики број железничких станица, инсталација и других објеката, заплениле велику количину ратног материјала и на свом путу ка западној Босни, дугом око 350 километара,¹⁷ допринеле ширењу покрета на подручју западне Херцеговине и северне Далмације, обухватајући и крајеве насељене хрватским и муслиманским становништвом.¹⁸ У штабу Команде Југоистока страховало се, крајем новембра 1942, од инфилтрирања комуниста из трећа зоне преко демаркационе линије и успостављања „једног непрекидног новог фронта на европском континенту с наслоном на обалу“.¹⁹ Још је почетком јула командант Југоистока упозоравао да ће територија 3. и 2. италијанске окупационе зоне након повлачења италијанских снага постати „нужно стално жариште немира“ и неминовних сукоба између хрватских снага које је требало да преузму њено обезбеђење и „националистичких српских банди“, али и „жариште немира комунистичких партизана“: Генерал Лер је слутио да „хрватске снаге у погледу борбене спремности нису додарле ни националистичким српским ни комунистичким бандама“. Овакво стање истовремено је угрожавало и обезбеђење територије Хрватске јужно од Саве, јер се страховало од могућности да се немири пренесу и на „немачку територију“, северно од демаркационе линије. На другој страни, немачко командовање је упозорава-ло свог италијанског савезника на потребу заштите немачких војнопривредних интереса везаних за обезбеђење рудника боксита у мостарском рејону и транспорта руде ка морској обали или према северу, правцем Сарајево–Брод и Бања Лука–Новска.²⁰

Од битке на Козари до октобра 1942. године окупационе и усташко-домобранске снаге извеле су неколико мањих операција чишћења појединих области на територији НДХ, како би неутралисале партизанске снаге у њима и поново успоставиле контролу над важним комуникацијама и привредним објектима. (Исто, стр. 632–636, 637–639, 735–739) Крајем августа и почетком септембра 1942. непријатељске снаге (Борбена група „Боровски“ коју су чинили 6 немачких и 11 усташко-домобранских батаљона, са три дивизиона артиљерије и другим пратећим јединицама) извеле су операцију у Срему (на Фрушкој гори); сремски партизани су успели да избегну уништење, док је непријатељ, искаљујући свој бес над недужним становништвом, под вођством Виктора Томића, побио око 5.000 Срба и око 10.000 подвргао мучењу. (Исто, стр. 661–666; Заповест борбене групе „Боровски“ од 24. августа 1942; Жарко Атанацковић, *Војводина у борби 1941–1945*, Нови Сад 1959, стр. 97; Група аутора, *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, књ. I, Београд 1965, стр. 323–325).

¹⁵ У јадранском залеђу Италијани су планирали да задрже своје гарнизоне само у местима где су били присутни њихови стратешки и економски интереси: Карловац, железничка пруга Сушак – Огулин – Книн, Мостар, Требиње... И у погледу цивилне управе они су се у 3. зони одрекли сваког утицаја, док су у 2. зони, уз своје гарнизоне, задржали још „извесну, у војном погледу важну полицијску власт“. (Зборник НОР-а, XII-2, стр. 510–512; Извештај немачког генерала у Загребу од 21. јуна 1942).

¹⁶ Исто, стр. 537, 554–560; Извештај немачког генерала у Загребу Врховној команди Вермахта од 27. јуна 1942; Директива команданта Југоистока команданту Србије од 10. јула 1942.

¹⁷ И. Матовић, *Војсковођа*, стр. 233.

¹⁸ Душан Лукач, *Трећи Рајх и земље југоисточне Европе 1941–1945*, књ. III, Београд 1987, стр. 236–237.

¹⁹ Зборник НОР-а, XII-2, стр. 891; Обавештење команданта Југоистока од 29. новембра 1942.

²⁰ Исто, стр. 539–541; Предлог команданта Југоистока Врховној команди Вермахта, 2. јули 1942.

Успеси које је до новембра 1942. постигла ударна група бригада заједно са крајишким и далматинским јединицама, реално су угрозили позиције окупаторских и хрватских власти у западној Босни и суседним областима Хрватске; готово цела територија између Неретве, Врбаса, Саве, Купе и морске обале била је захваћена партизанским дејствима. Појавом групе партизанских бригада на том простору променио се и однос снага на штету непријатеља, што ће имати великог значаја за развој и интензитет ослободилачке борбе у Босни и Хрватској у наредном периоду.²¹ Ослобађањем Бихаћа (почетком новембра), затим Босанске Крупе, Слуња, Цазина, Велике Кладуше, Цетинграда, Пећинграда и других места, пространа слободна територија Босанске крајине повезана је до краја 1942. године са слободном територијом на Банији, Кордуну и Лици, прерастајући у велику компактну целину, са седиштем у Бихаћу. Тиме је проширена оперативна база главнине партизанских снага под командом Врховног штаба, а партизанско руководство могло је непосредније да утиче на развој ситуације у западним крајевима земље и повезивање партизанских снага у њима. Та територија (у домаћој литератури позната као „Бихаћка република“, а у немачким документима називана још и „Титовом државом“) од око 50.000 km² представљала је солидну стратегијску основицу, како за предузимање већих војних операција, тако и за распламсавање и јачање борбе у суседним крајевима, нарочито у Хрватској.²²

У извештају команданта Југоистока од 29. новембра 1942. констатује се „неограничена“ владавина устаника у италијанској 3. окупационој зони: „Комунисти владају на целој територији јужно од Карловца, преко Бихаћа, до у околину Гламоча. Ово стање се објашњава јаким непријатељским притиском како против демаркационе линије, тако и према Јадрану [...] Овде се стиче утисак да су устаници искористили време да се плански организују и обуче. Напади добијају више него до сада карактер добро вођених борбених дејстава. Трајно неподношљиво узнемиравање могуће би било отклонити само потпуном променом држања Италијана [...]“²³ Према процени команданта немачке 718. пешадијске дивизије, генерала Фортнера, од 26. децембра 1942, „држава врховног вође комуниста 'Тита' је заузећем Ливна и Томиславграда достигла до сада своје највеће проширење, након што је већ ранијим заузећем Бихаћа²⁴ извршено присаједињење са комунистичком групом јужно од Карловца. Садашња запоседнута територија, на којој се налази округло 63.000 наоружаних бораца, има дужину од 250 km и ширину око 80 до 100 km [...]“ Тиме је, како се тврди у извештају 718. дивизије, „та комунистичка

²¹ М. Циплић, *Преглед операција*, стр. 65.

²² Броз је крајем 1942. године обавештавао Коминтерну да се „ослобођена територија простире од самог Карловца до Имотског и ограничена је на истоку приближно линијом Двор – Приједор, Бања Лука, Котор Варош, до Зенице“. На ослобођеној територији налазило се 10 области: приморско-горанска област (срезови Брињ – Огулин); област Кордуна (срезови Вргин Мост, Војнић, Вељун, Слуњ); личка област (срезови Грачац, Кореница, Доњи Лапац, Удбина, Госпић); област сплитског округа (срезови Сплит, Сињ); ливанска област (срезови Гламоч, Ливно, Дувно); област дрварског подручја (срезови Дрвар, Петровац); област Подгрмеч (срезови Крупа, Сански Мост, делови среза Босански Нови и Дрвар); област кључко-мркоњићког округа (срезови Кључ и Мркоњић); област бихаћког подручја (срезови Бихаћ, Цазин); подручје јајачког округа (срезови Јајце, Котор Варош и делови среза Бугојно и Травник). (Наведено према: Б. Петрановић, С. Даутовић, *Југословенска револуција и СССР*, стр. 156–157).

²³ Зборник НОР-а, XII-2, стр. 892–901; Месечни извештај команданта Југоистока од 29. новембра 1942.

²⁴ Ливно је 15. децембра, а Томиславград (Дувно) 19. октобра 1942. заузела 2. пролетерска дивизија. (Исто, стр. 952).

опасност већ одавно постала и политички проблем, коме се Хрвати супротстављају потпуно беспомоћно. Италијани су до сада према њима показивали одбијајућу равнодушност. Опасност коју ова расположена за напад и добро наоружана комунистичка држава представља за Немце, Италијане и Хрвате очигледна је и јасна [...]”²⁵

Захваљујући продору групе партизанских бригада, дошло је крајем 1942. године до борбеног замаху у западним крајевима Југославије. Формиране су нове бригаде и партизански одреди у Босанској крајини, Лици, Кордуну и Банији, чиме су се стекли предуслови за преформирање партизанских формација да се од бригадног пређе на дивизијски и корпусни ниво војне организације. Наредбама Врховног штаба од 1. и 9. новембра 1942. формиране су 1. и 2. пролетерска, 3. ударна, 4. и 5. крајишка дивизија и 1. босански корпус, а 22. новембра, 6. (личка), 7. (банијска) и 8. (кордунашка) дивизија и 1. хрватски корпус. Истовремено, Врховни штаб НОП и ДВЈ преименован је у Врховни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије (НОВ и ПОЈ). Поход пролетерских и ударних бригада у западну Босну крајем 1942. године, како је непосредно после рата писао Арсо Јовановић, у то време начелник Врховног штаба, „допринео је преношењу устанка и на оне хрватске крајеве где је до тада само тињао (Жумберак, Славонија, Загорје), што је имало одјека и на Словенију; партизанска војска нагло је порасла: од бригада прешло се на виши степен војне организације формирањем оперативних групација – дивизија и корпуса – способних за акције на читавом југословенском ратишту. Овим покретом поставили смо се у централни положај наше земље, повезали све наше снаге и загосподарили теренски врло јаким масивом динарског гребена, где непријатељ није могао да искористи модерну технику. Ослоњени на ово моћно централно било, ми смо, као са одскочне даске, полазили у савски басен, с једне, и к јадранској обали, с друге стране. Од овог времена динарски гребен постаје стратегијском полугом која је везивала снаге Словеније с нашим снагама у источним деловима: Црној Гори и Србији”²⁶

Средином децембра 1942. године у саставу 1. босанског корпуса (4. и 5. крајишка дивизија) налазило се 7.500 бораца; на дан формирања (22. новембра 1942) 1. хрватски корпус (са 6. личком, 7. банијском и 8. кордунашком дивизијом) имао је 3.700, а 4. јануара 1943. нешто преко 10.167 бораца.²⁷ У новембру 1942. од 1. и 2. пролетерске и 3. ударне дивизије створена је Главна оперативна група дивизија која је стављена непосредно под команду Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Њено бројно стање крајем 1942. године износило је 14.500 бораца, а уласком 7. банијске и 9. далматинске дивизије у њен састав у фебруару 1943, око 20.000 бораца.²⁸ Парти-

²⁵ Исто, стр. 952–953.

²⁶ Арсо Јовановић, *Преглед НОБ-а*, Београд 1946, стр. 30.

²⁷ Никола Анић, Секула Јоксимовић, Мирко Гутић, *Народно-ослободилачка војска Југославије, Преглед развоја оружаних снага НОП 1941–1945*, Београд, 1982, стр. 221.

²⁸ Исто, стр. 227.

Према сумарним подацима, крајем 1942. године у саставу НОВ и ПОЈ налазила су се два корпуса, осам дивизија (9. далматинска, биће формирана средином фебруара 1943), 37 бригада, 36 партизанских одреда и 12 самосталних батаљона, са око 150.000 бораца. Истовремено, непријатељ је у Југославији располагао са 46 дивизија и низ других мањих јединица које су припадале и биле под командом 19 штабова (ранга) корпуса, 7 штабова (нивоа) армија – укупне јачине око 860.000 војника. (М. Цолић, *Преглед операција*, стр. 86)

занска војска, односно, њена главнина (1. босански и 1. хрватски корпус и Главна оперативна група дивизија), израсла је крајем 1942. године у респектабилан војни потенцијал који ће приморати непријатељско командовање да обрати знатно већу пажњу на централни део југословенског ратишта, посебно у контексту очекиваног савезничког десанта на источнојадранској обали.

Изразиту већину у партизанској војсци (чије су језгро чинили 1. хрватски и 1. босански корпус и Главна оперативна група дивизија) на простору НДХ, крајем 1942, имали су Срби: састав Оперативне групе дивизија у највећој мери чинили су борци из Србије, источне Босне и Херцеговине и Црне Горе који су се заједно са Врховним штабом после прве, друге и треће непријатељске офанзиве пребацили у западну Босну у другој половини 1942. године; састав 1. босанског (4. и 5. крајишка) и 1. хрватског (6. личка, 7. банијска и 8. кордунашка дивизија) корпуса преко 90% чинили су Срби са простора Босанске крајине, Баније, Кордуна, Лике и Горског Котора. Према истраживањима архивске грађе (историјских извора) партизанске провенијенције, око 93% борачког састава 1. хрватског корпуса чинили су Срби (6. личка – 96%, 7. банијска – око 92% и 8. кордунашка дивизија – око 95%), а касније формирана 12. славонска дивизија имала је у свом саставу око 85% Срба.²⁹ У истом периоду, од око 21.000 партизана у Хрватској (од тог броја 12.207 се налазило на Банији, Кордуни и Лици, односно, 10.167 у 1. хрватском корпусу, а 2.040 у личком, Банијском и Кордунашком НОП одреду), Срба је било 15.100, или око 67%, а Хрвата 5.280.³⁰ Тито је још у априлу 1942. из Фоче сугерисао Главном штабу Хрватске да „лази на однос Срба и Хрвата“ и да у партизанске јединице увуче што више Хрвата: „Треба чинити све да се тај однос правилно развија. Све док у вашим редовима не прерасту Хрвати не можете рачунати на потпуни уплив на хрватске масе. Партизанске јединице треба да заволи хрватски народ, а то ће бити када у њима преовладају Хрвати“. Захтевао је од хрватског партизанског руководства да развије „јаку“ пропаганду у хрватској војсци (међу домобранима) и „продуби везе с њом“, јер је у домобранима видео потенцијал који је могао допринети омасовљењу партизанских снага у Хрватској и политичком утицају у хрватском народу.³¹ У апелу домобранима почетком 1943. године Тито је позивао њихове официре да заједно са својом војском пређу на стра-

²⁹ Велимир Иветић, Срби у антифашистичкој борби на подручјима Независне државе Хрватске 1941–1945. године, *Војноисторијски гласник* 2–3/1995, стр. 35.

³⁰ Велимир Иветић, Срби у антифашистичкој борби на подручјима Независне државе Хрватске 1941–1945. године, *Војноисторијски гласник* 1/1995, стр. 156–157.

Према истраживањима В. Иветића, учи капитулације италијанских снага, а према подацима од августа и септембра 1943, бројно стање партизанских јединица на простору Хрватске износило је око 30.500 људи, од чега 11.594 на Банији, Кордуни и Лици. Од 9.560 припадника 1. хрватског корпуса, 8.953 били су Срби, 558 Хрвати, 40 муслимани и 9 Црногорци. У четири одреда са ове територије било је још 2.034 припадника, од чега 1.777 Срба и 247 Хрвата. У Славонији је деловао 2. славонски корпус са 7.950 припадника, од чега српске националности 5.347, а хрватске 2.412 (припадника осталих националности било је 159). У централном делу Хрватске (II оперативна зона НОВХ) од 3.579 партизана, 20% били су Срби (716) и 80% Хрвати (2.863). У Хрватском приморју и Горском котору у 13. приморско-горанској дивизији и Групи приморско-горанских одреда од 2.763 припадника, 1.321 бораца је припадало српској националности, а 1.437 хрватској. У Далмацији је било око 4.500 бораца, од чега око 3.600 Хрвата, а Срба око 900. Према сумарним подацима које наводи В. Иветић, у јединицама НОВ и ПО Хрватске учи капитулације Италије било је око 19.500 Срба (64%) и око 10.500 Хрвата (34%), тако да је однос приближно био 2:1 (1,9:1). (Исто, стр. 157–169)

³¹ Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 9, Београд, 1979, стр. 203–205.

ну партизана, а заузврат им гарантовао официрске чинове и положаје које су стекли у хрватској регуларној војсци.³²

Једна од ретких Титових тврдњи да се у редовима НОВ и ПОЈ „од самог почетка налазе у огромној већини баш Срби [...]“, изнета у тексту о „Националном питању у Југославији у свјетлости народноослободилачке борбе“ (објављеном у „Пролетеру“ децембра 1942), временски коинцидира управо са периодом реорганизације партизанске главнине и стварања крупнијих састава – дивизија и корпуса, крајем 1942. године. У њему дословце пише да „баш српски, црногорски, босански и лички партизани и бригаде које су биле састављене готово искључиво од Срба, водили су и данас воде немилосрдну борбу не само против окупатора већ и против четника Драже Михаиловића и осталих непријатеља угњетених народа [...]“.³³ Ову изјаву о „највећем доприносу у крви који српски народ даје у борби против окупатора и његових слугу“, „за пуну слободу и независност свих народа Југославије“,³⁴ замениће врло брзо формулације о „проливању крви свих наших народа“, пароле о „равноправности, братству и јединству свих народа Југославије“ као врхунским вредностима и доследно истицање националне симетрије када су у питању заслуге и борбени учинак у рату, али и жртвовању за опште интересе. Југословенско ратно искуство показује и доказује да те симетрије никада није било и да је, заправо, највећу жртву у овом рату поднео – српски народ.³⁵

Операција „Вајс“ – обострани планови

У контексту промењених стратешких околности на ратиштима крајем 1942. године и очекивања англо-америчке инвазије на Балканско полуострво,³⁶ постојање „Титове државе“ у непосредном јадранском залеђу и могућност даљег ширења побуне против окупационих (немачких и италијанских) снага, немачко командовање у Берлину и Солуну (Команда немачких снага на југоистоку Европе) доживљавало је као могућу подршку савезничким инвазионим трупама на Балкану. Прве наговештаје немачких очекивања инвазије Балкана налазимо у извештају генерала Бадера већ од 31. августа 1942. године. Обавештавајући команданта Југоистока о ситуацији на српско-хр-

³² Извори за историју СКЈ, НОР и револуција, књ. 10, стр. 395.

³³ Ова тврдња представља уједно и непобитан аргумент о грађанском рату који се истовремено одвијао унутар српског народа.

³⁴ Извори за историју СКЈ, НОР и револуција, књ. 9, стр. 338–345; Ј. Б. Тито: *Национално питање у Југославији у светлу народноослободилачке борбе*, („Пролетер“, бр. 16, децембар 1942).

³⁵ Апсолутну већину у партизанској војсци готово до краја 1943. имали су Срби (то је Велимир Иветић у наведеним радовима објављеним у Војноисторијском гласнику 1995. године изворно поткрепио и доказао). После капитулације Италије, тај однос у Хрватској почиње постепено да се мења, да би од 1944. године у партизанским јединицама у Хрватској почели да преовлађују Хрвати. Међутим, ако се има у виду да се од 1944. тежиште борбених дејстава помера ка источним деловима Југославије, ка Србији, да у ослобађању Србије и југоисточних делова земље учествују српске јединице, да су у формирању и пробоју Сремског фронта и ослобађању северозападних делова Југославије учествовале југословенске армије претежно српског састава, јасно је да не може бити речи ни о каквој националној симетрији коју је деценијама после рата форсирала југословенска историографија.

³⁶ Немци су рачунали са Черчиловом источносредоземном стратегијом, удара у „меки трбух“ Европе на Балкану (у рејону Јадранског, Јонског или Егејског мора), па су у складу с тим планирали и дејства својих снага на полуострву, како би парирали савезничкој иницијативи.

ватској територији, војно-управни командант Србије (генерал Бадер) тврдио је да постоје предзнаци да је том подручју „намењена посебна улога при успостављању 'другог фронта'“. ³⁷ За немачко командовање српско-хрватски простор у централним и западним деловима Балкана био је у тесној повезаности са грчким простором као „база“ за збрињавање и снабдевање немачких јединица у Грчкој, али и најбоља веза са фронтом у северној Африци. Одржавање реда и мира у том подручју, као и обезбеђење редовног саобраћаја на главним железничким пругама (Загреб – Београд, Београд – Ниш – Скопље и Београд – Софија) за потребе ратовања на Југоистоку, имали су приоритет у немачким плановима крајем 1942. и почетком 1943. године. ³⁸

Страхујући од савезничког напада на Балканско полуострво, у Врховној команди Вермахта и Команди југоистока рачунало се да ће он имати подршку устаника у „западним балканским земљама“, посебно на подручју НДХ. Снажан притисак устаника, нарочито јужно од демаркационе линије (у италијанској окупационој зони), по мишљењу немачког војног врха представљао је последицу потпуног одсуства ауторитета хрватских власти, као и држања италијанских окупационих снага, њихове неактивности према „комунистичким бандитима“ и попуштања „антикомунистичким“ четницима који „своју приврженост Дражи Михаиловићу јавно испољавају и који ће се у датом моменту побунити против окупационих сила“. ³⁹ Крајем 1942. године „четничко питање“ у НДХ за хрватске власти и немачке званичнике у Загребу представљало је „значајан фактор“, не само због толерантног става и подршке италијанског савезника четницима, већ и због њиховог војног потенцијала који их је, према проценама команданта немачке 718. дивизије у Хрватској, генерала Фортнера, чинио „далеко надмоћнијим од хрватских домобранских и усташких јединица исте јачине“. ⁴⁰ Бадеров извештај од 31. августа 1942. био је уједно и први наговештај немачких очекивања да ће „српски националисти“, како су Немци називали Михаиловићеве снаге, имати значајну улогу уколико дође до инвазије Балкана: „Војнички организован покрет Драже Михаиловића стоји на располагању у свако доба за успостављање 'другог фронта' на Балкану. Михаиловић добија своје директиве из Лондона, комунистичком покрету се диригује из Москве. Оба су наоружана оружјем југословенске војске које је заостало у земљи. Покрет Драже Михаиловића, пропагандно наглашавајући верност Краљу, об-

³⁷ Зборник НОР-а, XII-2, стр. 695.

³⁸ У разговору са Павелићем у Виноци, септембра 1942. године, Хитлер је посебно истакао значај комуникација које преко НДХ воде ка Југоистоку и том приликом изразио спремност да се оне у случају угрожености бране свим расположивим средствима. (Наведено према: Д. Лукач, *Трети Рајх и земље југоисточне Европе 1941-1945*, стр. 236) О овом сусрету и Хитлеровој заинтересованости за „успостављање мира и реда и учвршћивање режима у Хрватској“, а нарочито безбедност саобраћаја, налазимо податке и у Ратном дневнику Вермахта из тог периода: „Он (мисли се на Хитлера – прим. М. З.) жели да му је обезбеђен транспорт боксита и производа нафте, а нарочито транзит. Ово се односи на фронт у северној Африци који се снабдева путевима преко Атине и Солуна и преко залива Суда на Криту. Ако би се пореметио саобраћај на хрватским железничким пругама било би веома угрожено заједничко ратовање Немачке и њених савезника. Ово је било познато Енглезима и зато су они на Балкану све предузимали да би створили тешкоће у снабдевању северне Африке [...]“ (Војни архив Београд, Ратни дневник ВКВ (ОШВ), том II (01. 01. 1942 – 31. 12. 1942), превод, стр. 33).

³⁹ Зборник НОР-а, XII-2, стр. 892-901; Месечни извештај команданта Југоистока од 29. новембра 1942. године.

⁴⁰ Зборник НОР-а, XII-2, стр. 790-792.

ухватио је највећи део српског народа. Покрет још није спреман за отпочињање напада, но у свако доба може се рачунати са акцијама нижих старешина, као и приликом заузећа Фоче, које собом могу повући цео покрет.⁴¹ Михаиловић још отклања заједничку акцију с комунистима која је ипак вероватна у озбиљном случају.⁴² За немачке команданте, устанички фронт у Југославији, па самим тим и у НДХ, чинили су недвосмислено комунисти и српски националисти, од чије су „заједничке акције“, без обзира на њихово евидентно непријатељство, Немци ипак зазирали.

Како се нису могли помирити са чињеницом да у предвечерје великих збивања, након преузимања стратегијске иницијативе од стране савезника код Стаљинграда и у северној Африци, централни део југословенског ратишта у великој мери контролишу комунисти (простор јужно од Карловца, преко Бихаћа, Грмеча, Купреса, скоро до Неретве) и четници Д. Михаиловића (територију југоисточно од линије Фоча – Калиновик, према Бијелом Пољу и Колашину,⁴³ немачка Врховна команда и Команда Југоистока биле су принуђене да (у садејству са италијанском 2. армијом) предузму одговарајуће мере ради „коначног сламања позадине и уништења устаника и банди свих врста“ на простору НДХ.⁴⁴ Безусловно осигурање саобраћаја према Грчкој, ради снабдевања немачких снага на простору Југоистока, био је прворазредан задатак подједнако намењен Хрватској и Србији.

Замисао о зимским операцијама и уништењу устаничког покрета у Југославији разматрана је први пут у новембру 1942. године током разговора у Хитлеровом главном штабу у Виници (западна Украјина), којем су присуствовали сам Хитлер, командант Југоистока генерал Александар фон Лер и поглавник НДХ Анте Павелић. Разговори су настављени у децембру 1942. у Растенбургу (у источној Пруској). Хитлер је том приликом позвао и италијанског министра спољних послова грофа Ћана и начелника Генералштаба италијанске војске маршала Уга Кавалерија, како би их приволео на учешће у овом великом оперативном подухвату, под кодним називом **Случај бело** (нем. *Fall Weiß*), који је требало извести углавном на италијанском окупационом подручју. Циљ операције била је, пре свега, одбрана јадранске обале од евентуалног англо-америчког искрцавања, што је подразумевало уништење и партизана и четника, а за то је била неопходна безусловна подршка италијанског савезника.

У разговору са грофом Ћаном, 20. децембра 1942, Хитлер је указивао на опасност од англо-америчке инвазије и образлагао потребу уништења „банди“ у јадранском залеђу: „Ако би на Југоистоку дошло до искрцавања Англосаксонаца уз помоћ балканских националиста, онда се ситуација не би више могла средити. Било би довољно да у југоисточном простору дође до немира и саботажа, па да положаји на Криту, Пелопонезу и Додеканезу буду опасно угрожени. Под овим околностима било би најбоље сада уништити банде, него касније бити приморан организовати велике акције против англо-америчког материјала и аеродрома који

⁴¹ У Берлину се знало за Михаиловићеву дефанзивну стратегију, чекања „бољих времена“ да се прикључи савезницима и подигне општи устанак у Југославији.

⁴² Зборник НОР-а, XII-2, стр. 695–696.

⁴³ Исто, стр. 697.

⁴⁴ Исто, стр. 961–965; Хитлерова директива бр. 47 о командовању и одбрани подручја Југоистока, од 28. децембра 1942. године

би националисти обезбедили. То би представљало катастрофу чије се последице не могу ни замислити“.⁴⁵ Директивом о отпочињању операција коју је Хитлер потписао 28. децембра 1942, одбрана целокупног балканског простора поверена је команданту Југоистока: „Према постојећој ситуацији на Средоземљу, у догледном времену могућ је напад на Крит и на немачка и италијанска упоришта на Егеју и Балканском полуострву. Мора се рачунати с тим да ће овај напад бити помогнут од стране устаничких покрета на територији западнобалканских земаља. Све зависи од угушивања националистичког и комунистичког револта. Команда Југоистока има следеће задатке: завођење дефинитивног мира и реда у позадини и уништење устаника у садејству са италијанском II армијом“.⁴⁶ Занимљиво је да је Зигфрид Каше, немачки посланик у Загребу, истовремено предлагао да се, по разбијању „партизанске државе“, цела територија коју је она покривала „испразни“ од Срба и да се они не насељавају више на територији НДХ, јер би „Срби и у новим просторима изазивали немире.“ Сматрао је да српско становништво треба иселити или у Немачку, или негде на Исток, а на њихова имања населити фолксдојчере и „чисте Хрвате“.⁴⁷

Немачко-италијански разговори у децембру 1942. (у Растенбургу) и јануару 1943. године (3. јануара у Риму и 9. јануара у Загребу), вођени ради усаглашавања будуће заједничке операције, открили су, међутим, и висок степен неслагања међу савезницима око улоге и судбине четника у тим операцијама. Док у односу према партизанима није било несагласности, по питању четника преовладале су дијаметралне разлике између немачких планова о њиховом разоружавању⁴⁸ и италијанске политике на терену, која је подразумевала ангажовање четника као савезника Италијана у борби против партизана. О тим питањима било је речи већ на састанку у Хитлеровом Главном стану у Растенбургу 19. децембра 1942. године. Немачки министар спољних послова Јоаким фон Рибентроп истицао је том приликом да се Михаиловић мора зау-

⁴⁵ Наведено према: Васа Казимировић, *НДХ у светлости докумената и дневника Глеза фон Хорстенау 1941–1944*, Београд 1987, стр. 149–150.

⁴⁶ Војни архив Београд, Немачка архива (НМА), 1А-15А-5.

Услед помањкања немачких јединица на Балкану, у јесен 1942. приступило се реорганизацији хрватске оружане силе, а крајем октобра исте године извршена је и реорганизација немачког командовања на подручју НДХ. У складу са Павелићевим жељама да се командовање у НДХ одвоји од немачке команде у Београду, за команданта немачких трупа на подручју НДХ именован је генерал-потпуковник Рудолф Литерс који је у тактичком смислу био потчињен команданту Југоистока, а у територијалном погледу немачком генералу у Хрватској генералу Хорстенау. (Зборник НОР-а, XII-2, стр. 829–831) Истовремено, у јесен 1942. убрзани су и послови око обуке, опремања и комплетирања двеју хрватских легионарских дивизија у саставу Вермахта (369. хрватске пешадијске дивизије – „Црне легије“ или „Вражје“ дивизије и 373. хрватске легионарске дивизије, под називом „Тигар“) и наређено пребацивање дела немачких снага из Србије (717. пешадијске дивизије) у рејон око Сиска. У Босни се од лета већ налазила 714. пешадијска дивизија, пребачена из Србије, да би узела учешће у операцијама на Козари, а крајем 1942. из Србије је пребачена и прва СС дивизија која је формирана на југословенском ратишту. Реч је о 7. СС брдској дивизији „Принц Еуген“, која је формирана марта 1942. у Банату од фолксдојчера и која ће током четворогодишњег ратовања у Југославији стећи репутацију најозлоглашеније немачке јединице.

⁴⁷ Наведено према: Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914-1945*, књ. IV, Крагујевац, 1995, стр. 1050.

⁴⁸ Као најбоље решење четничког питања у НДХ команда немачке 718. дивизије предлагала је већ у октобру 1942. разоружање и разбијање четничких одреда на простору НДХ. (Зборник НОР-а, XII-2, стр. 788–792).

ставити, његови четници разоружати и протерати. Подсећао је своје италијанске саговорнике: „Ко су, у ствари, непријатељи Италије на Балкану? Срби, тј. националисти са којима се Роата (командант италијанске 2. армије – прим. М. З.) упустио, а који су опаснији од комуниста“. Начелник Врховне команде Вермахта Вилхелм Кајтел је наглашавао том приликом да „српски завереници морају бити спржени и да се при том уопште не сме бити милосрдан“.⁴⁹ Да би се проблем разоружања четника отклонио пре почетка операције „Вајс“, у Риму је 3. јануара 1941. одржан нови састанак савезника на највишем нивоу; италијанска страна начелно је пристала на њихово разоружање, али је већ сутрадан, са Мусолинијевим одобрењем, договор био поништен. У складу са својим намерама да у борбу против партизана активно укључе четнике, како би тиме поштедели своје јединице, врховна команда италијанских снага издала је, 15. јануара, наређење о њиховом учешћу у предстојећем борбама: четници из Црне Горе и Херцеговине могли су да учествују у борбама на територији између 6. и 18. италијанског армијског корпуса.⁵⁰

Главномандујући немачких снага на југоистоку Европе генерал Александар фон Лер тврдио је да су италијански генерали у Југославији у основи водили другуачију политику од оне коју је Мусолини званично заступао пред својим партнерима: „Изгледа да је политика италијанских генерала чисто ројалистичка и да иде за тим да оствари сарадњу са југословенским монархистичким круговима која би, кад нестане фашизма у Италији а Немачка се повуче са Балкана, требало да створи темељ за сарадњу Краљевине Италије са Југославијом. Италијанима је било познато да је код Д. Михаиловића била једна енглеска војна мисија (пуковника Бејлија, који је у штаб Врховне команде ЈВуО дошао 26. децембра 1942. – прим. МЗ). Исто тако сам мишљења да енглеској мисији нису били непознати односи између Италијана и четника, јер се радило о великим масама четника. Покушавали су италијански генерали на Балкану, без Мусолинијевог знања, да ухвате везу са Енглезима. При том су се служили Михаиловићевим везама [...]“.⁵¹

Према плану операције „Вајс“, коначно уобличеном 9. јануара 1943. у Загребу, у оквиру прве фазе („Вајс I“) било је предвиђено уништење партизанских снага на Банији, Кордуну, Лици и Босанској крајини, концентричним дејствима са линије Карловац – Огулин – Госпић – Книн – Кључ – Сански Мост – Костајница – Глина, уз учешће немачке 7. СС брдске дивизије „Принц Еуген“, 714, 717. и 718. пешадијске дивизије, 369. хрватске пешадијске (легионарске) дивизије и делова немачке 187. дивизије, укупне јачине око 50.000 војника, под командом генерала Рудолфа Литерса, те италијанских дивизија „Ломбардија“, „Ре“ и „Сасари“, састава око 25.000 људи и око 10.000 усташко-домобранских војника. За подршку тим снагама планирано је ангажовање 14 ескадрила авијације, односно 150 авиона.⁵² Укупан војни потенцијал који је непријатељско командовање том приликом припремило, указује на то да је у питању била највећа операција која је до тада изведена на југословенском

⁴⁹ Наведено према: В. Казимировић, *НДХ у светлости докумената*, стр. 154–155.

⁵⁰ Слободан Милошевић, *Немачко-италијански односи на територији окупирани Југославије*, Београд, 1991, стр. 190.

⁵¹ Војни архив Београд, Немачка архива, (у даљем тексту: НМА), 70А-VI-19/2.

⁵² М. Цолић, *Преглед операција*, стр. 92.

ратишту. Друга фаза операције („Вајс II“) имала је за циљ уништење устаника у Босанској крајини и западној Херцеговини, дејствима непријатељских снага са линије Босански Петровац – Босанско Грахово – Ливно – Јајце– Кључ. Генерал Литерс је рачунао да ће се одсудна битка у тој фази водити на простору Грмеча. После уништења партизанских снага у Лици, на Кордуну, Банији и Босанској крајини, према плану „Вајс III“ (трећа фаза) било је предвиђено разоружање четника у Далмацији и Херцеговини, на простору југоисточно од Неретве. У продужетку те акције, италијанско-немачке снаге би заробиле и разоружале четнике у Црној Гори који се не буду предали, а, на крају, требало је уништити и мање партизанске и локалне четничке групе између Саве и Драве.⁵³

Прве акције немачких снага почеле су, заправо, још у новембру 1942. године. Хитлер је наредио да се прилике у НДХ хитно поправе уништавањем свих наоружаних снага, укључујући и територију коју су окупирали Италијани. Прву наредбу о разоружању побуњеника издао је генерал Лер 11. новембра 1942. године. После тога уследиле су консултације око ангажовања додатних немачких трупа и активног укључивања италијанске војске. Средином новембра 1942. немачки опуномоћени генерал у Загребу Глез фон Хорстенау писао је генералу Леру да партизани и четници имају најмање 35.000 до 40.000 наоружаних људи на простору између Драве и немачко-италијанске демаркационе линије; да одмах јужно од демаркационе линије Тито располаже са 30.000 до 40.000 релативно добро наоружаних и организованих људи, а да још јужније постоји преко 20.000 четника који служе као италијанске помоћне трупе.⁵⁴

У току саме операције „Вајс“ (прва фаза је отпочела 20. јануара 1943), по питању разоружања четника немачко-италијански односи ушли су у критичну фазу. Због одбијања да разоружа четнике, командант италијанске 2. армије генерал Роата је смењен, а на његово место доведен је генерал Роботи. О томе ће генерал Лер, 1945. године, током саслушања пред југословенским истражним органима, изјавити: „Целокупан успех свих акција од 15. јануара био је у четничком питању раван нули, а то је код фирера изазвало јако нерасположење против италијанских генерала, што се одразило у веома оштрој и опширној депеши упућеној Мусолинију“.⁵⁵ Телеграм који спомиње Лер, вођа Рајха упутио је Дучеу 16. фебруара 1943, а његов садржај изражавао је сву озбиљност ситуације која је налагала радикална решења, како према комунистима, тако и према четницима: „Ма колико изгледало корисно подбадати једну страну против друге, ја сматрам да је то веома опасно докле год су све стране уједињене у осећању бескрајне мржње према Немцима и Италијанима. Ја видим нарочиту опасност у правцу у којем се развија Михаиловићев покрет. Велики број веродостојних докумената јасно доказује да тај покрет, који је добро организован и са јасним политичким правцем, само чека тренутак да се окрене против нас. Претварајући се да помаже Ваше трупе, Михаиловић само хоће да се дочепа оружја како би могао остварити своје намере. У интересу наших заједничких циљева, сматрам да је пожељно да се Ваша 2. армија опходи према Михаиловићу

⁵³ Војни архив Београд, НМА, 70V-1-1.

⁵⁴ Јозо Томашевић, *Четници у Другом светском рату*, Загреб 1979, стр. 213.

⁵⁵ Војни архив Београд, НМА, 70V -1-1.

и његовом покрету као према непомирљивим непријатељима осовинских сила и тражим од Вас да издате наређење у том смислу. Неопходно је да се сместа обустави свако давање оружја и осталог ратног материјала његовим снагама. Биће потребно разоружати његове јединице и уништити сваки отпор одлучним концентричним нападима. Ако се то не учини, ако се комунисти и четници не разоружају, у случају инвазије побуне ће сигурно букнути. Моје је уверење да постоје обавезе којих се човек не може ослободити прибегавајући искључиво политичком лукавству, већ једино ако упрегне све своје снаге“.⁵⁶ Хитлер је Мусолинију крајем фебруара 1943. послао још једно писмо, у којем је наглашавао апсолутну потребу за разоружавањем четника, због дугорочних планова Михаиловића о уништењу или разоружању италијанске војске у Херцеговини и Црној Гори.

Пред почетак друге фазе операције „Вајс“, Јоаким фон Рибентроп, министар спољних послова Рајха и генерал Валтер Варлимонт (заменик генерала Алфреда Јодла, начелника Оперативног одељења Врховне команде Вермахта), посетили су 24/25. фебруара Рим, како би убедили Италијане у неопходност напада на четнике. На састанку у италијанској Врховној команди немачка делегација била је доследна у свом ставу: „Четнички одреди који дејствују организовани и наоружани од Италијана, а који под видом антикомунистичке милиције у ствари представљају трупе српског устаничког вође Д. Михаиловића, сигурно ће у једном таквом случају (инвазије) сарађивати са комунистима и омогућити непријатељу да образује мостобран. Немачка врховна команда није у могућности да их, макар и привремено, третира као део савезничких италијанских снага и зато је решено да их нападне и разоружа где год их нађе“.⁵⁷ Мусолинијевом ставу да је опасно борити се истовремено и против комуниста и против четника („Боље је једне супротставити другима и чим буду савладани партизани, разоружати четнике на леп или ружан начин“), Јоаким фон Рибентроп се супротстављао тврдњом да су сви четници британски савезници и сигурно ће у случају искрцавања следити заставу Краља Петра. Зато их је требало одмах напасти јер „у супротном нећемо имати мира у овој земљи“.⁵⁸

На састанку је генерал Варлимонт истицао како дотадашње борбе против партизана нису дале очекиване резултате и да у наставку офанзиве они морају бити уништени у четвороуглу Гламоч – Ливно – Јајце – Бугојно. Он је оптужио италијанске јединице да су у првој фази операције „Вајс“ касно изашле на своје положаје, па су партизани успели да се повуку са операцијске просторије. Уз захтев за разоружањем четника и раслуштањем њихових формација, које делују под видом италијанске антикомунистичке добровољачке милиције, Варлимонт је тражио од Италијана да четнике повуку из рејона Мостара и да престану да их снабдевају храном и муницијом.

Међутим, тешко је било ускладити опречне интересе. Док се Мусолини у разговорима са Рибентропом начелно сложио с „демобилизацијом“ четника, италијански генерали су исказали супротне ставове. Генерал Роботи, нови командант италијан-

⁵⁶ Наведено према: Дејвид Мартин, *Родољуб или издајник, Случај генерала Д. Михаиловића*, Београд, 1993, стр. 59.

⁵⁷ *Kriegstagebuch des Obekommandos der Wehrmacht*, zusammengestellt und erläutert von Walther Hu-batsch, Frankfurt 1963, III, 1, str. 169.

⁵⁸ Зборник НОР-а, XII-3, стр. 119–120.

ске 2. армије, био је убеђен да Немачка жели целокупну зону Мостара да доведе под свој утицај, па је затражио од старешина VI корпуса да „још боље прикупе и управљају четничким формацијама помоћу италијанских официра“.⁵⁹ И генерал Амброзио је био противник разоружања, нарочито оних четника који су се борили под командом италијанске 2. армије. Амброзио је сматрао да партизане треба разбити снагом четника, чиме би се „једним ударцем постигла два циља“. Додуше, ни сам Мусолини није био сасвим уверен у рационалност разоружања четника, сматрајући да се једна „герила“ најбоље „бије“ против друге. Италијани, такође, нису веровали ни у савезничко искрцавање на јадранској обали, свесни колико је компликована операција проласка бродовима кроз Отрантски пролаз. На другој страни, познавајући природу четничко-партизанског непријатељства боље од Немаца, сматрали су да до њиховог уједињења не може доћи.

У својој политици према четницима Италијани су се, генерално, држали само начелне подршке немачком савезнику по питању разоружања српских националиста; све време док су трајале зимске операције 1943. наставиће да следе линију њиховог помагања и активног ангажовања у борби против партизана, посебно у долини Неретве, у одбрани италијанских гарнизона и заштити рудника боксита у рејону Мостара, али не толико да би им се допустила превелика слобода у акцији. Почетком марта (3. и 4) 1943. у Риму су се састали највиши италијански функционери са генералом Роботијем и гувернером Црне Горе Пирцијем Биролијем. Одлучено је да се са разоружањем четника одуговлачи што је дуже могуће, док је разоружање четника у Црној Гори било у супротности са италијанским интересима, па је то питање скинуто са дневног реда. Италијанско тактизирање по питању разоружања четника управљало се логиком коју је најбоље изразио генерал Роботи: „Хитлер је опседнут страхом од евентуалног енглеског упада на Балкан и изражава уверење да би се наши четници у случају таквог упада, такође нашли на страни непријатеља, а они и онако не крију своју приврженост Дражи Михаиловићу. Пирцио-Бироли и ја нисмо искључивали такву могућност. Једино смо тражили да се размотри: све док искрцавање не буде стварност, четници се боре са нама против партизана, а највећа опасност прети засад од комуниста. Боље је да четнике до краја искористимо него да их одједном разоружамо и тиме их пошаљемо у загрљај непријатељима. Ови разлози су већ познати Дучеу и он их прихвата. По његовом мишљењу, четнике треба разоружавати са много разборитости, мира и такта“. Иако је било потпуно јасно да ће Немци, са или без италијанске подршке, приступити разоружању четника после завршетка операције „Вајс“ и у Црној Гори, италијански генерали су само начелно исказали „намеру да се спроведе разоружање“, обећавајући једино да неће више испоручивати ново оружје и муницију четницима и да ће „сузбијати сумњиве елементе“.⁶⁰

За то време немачке снаге следиле су изричита Хитлерова наређења: 1) наставити са нападима према подручју боксита док се „не разбију све банде, без обзира да ли су комунисти или четници“ и не изврши спајање са италијанским трупама око Мостара; требало је да немачке јединице остану у том подручју све „док четници не буду разоружани, а рудници боксита не буду опет радили, пуним капацитетом и

⁵⁹ Зборник НОР-а, XIII-3, стр. 117.

⁶⁰ Војни архив Београд, *Микросфилм*, NAW, Т-821, Р-252, снимци 319–323.

неометано“; 2) после тога, требало је „напасти и разбити језгро Михаиловићевог покрета и да ову акцију, ако за то не буду стајале на расположењу италијанске трупе, изврше само немачке јединице, евентуално са бугарским и хрватским појачањима“.⁶¹ На делу је, дакле, била реализација друге фазе операције „Вајс“, али не како је то првобитним планом било замишљено, већ у долини Неретве, где се прикупљала партизанска главнина (Главна оперативна група дивизија), у намери да се заједно са рањеницима пребаци преко Неретве у источну Херцеговину.

* * *

У избору главног стратешког циља, а у складу са очекиваним англо-америчким десантом на источнојадранској обали, своје планове су правила и вођства партизанског и четничког покрета. Главна одредница у стратегији оба покрета била је – Србија. Она је била подједнако важна за обе стране: освојити је, када је реч о плановима партизанског Врховног штаба, односно, задржати је под својом контролом, посматрано из угла Врховне команде ЈВуО. Основна стратешка замисао Врховног штаба НОВ и ПОЈ (НОВЈ) била је да у пролеће 1943. изврши продор са јачим снагама преко источне Херцеговине, према Црној Гори, Санџаку, Косову и Метохији и јужној Србији,⁶² како би реализовао своју идеју о повратку у Србију, с којом је у лето 1942. кренуо пут западне Босне („пут на исток води преко запада“) и како би се снаге под његовом командом приближиле фронту на Истоку и правцу будућег надирања Црвене армије.⁶³ Михаиловић је, пак, уз планове о уништењу партизанске „републике“ (у западној Босни), настојао по сваку цену да спречи тај поход партизана према југоистоку, у српске земље, поготово Србију коју је сматрао својим најјачим упориштем. Тако ће се крајем фебруара и у марту 1943. одиграти одлучујуће битке у југословенском грађанском рату, чији је расplet отпочео управо на простору источне Херцеговине, између Неретве и Дрине, а окончао се у Србији крајем 1944. године.

Неоспорно је да је велика слободна територија у западној Босни, коју су контролисали партизани у другој половини 1942, заокупљала пажњу четничког вођства у земљи и Југословенске владе у Лондону. Планови о „великој операцији“ која би имала за циљ уништење главнине партизанских снага која се налазила у западној Босни и деловима Хрватске,⁶⁴ упркос појединачним покушајима у јесен 1942, морали су да сачекају да се за то стекну одговарајући услови или да их наметну одређене околности као, на пример, очекивана инвазија савезника на Балкану која се у основи поклапала са Михаиловићевом стратегијом о подизању општег устанка у Југославији. У складу с тим, требало је најпре уништити партизана који су са својом „државом“ (територија „Бихаћке републике“) представљали велику сметњу (препреку) у стварању коридора који би повезивао источну Херцеговину са јадранском обалом (Далмацијом и Хрватским приморјем,

⁶¹ *Kriegstagebuch des Obekommandos der Wehrmacht*, III, 1, стр. 173–175.

⁶² *Ослободилачки рат*, књ. 1, стр. 341–342; М. Цолић, *Преглед операција*, стр. 87.

⁶³ После успешне противофанзиве Црвене армије код Стаљинграда, крајем 1942. и почетком 1943. године, у Врховном штабу као да су поново оживеле илузије са почетка лета 1941. када се веровало у брзи слом немачких снага на Источном фронту и продор Црвеноармејаца ка југоистоку Европе.

⁶⁴ Бојазан да би партизани (комунисти) тим походом могли да заталасају и придобију велики број још увек неопредељених Срба који су представљали већину у западној Босни и појединим деловима Хрватске и на тај начин постану значајан фактор у западном делу југословенског ратишта, узнемиравала је и Михаиловића и Југословенску владу у Лондону.

све до Истре) и омогућио везу са западним савезницима. Михаиловић је подједнако рачунао и на припреме Немаца и Италијана за велику зимску офанзиву против главнине НОВЈ у западној Босни и Хрватској (операција „Вајс“), која би знатно олакшала планирану акцију четничких снага. Како су Италијани били одлучни у томе да ангажују и четнике (упркос немачким противљењима), Михаиловић је пожурео да припреми своје снаге за учешће у овој, дуго прижељкиваној операцији. Пред крај 1942. и почетком 1943. године у Херцеговини, Босни, Црној Гори и Санџаку извршена је масовна мобилизација четника за поход на партизанску територију у западној Босни.

Припремне акције четничких команданата започеле су већ у октобру 1942, покушајем да се успостави копнена веза између херцеговачких и далматинских четничких снага. Петар Баћовић, командант Команде оперативних јединица источне Босне и Херцеговине, са 5.000 четника кренуо је у правцу Прозора, како би се, код Ливна, спојио са Динарском четничком дивизијом. Након интервенције из Загреба, италијанска команда забрањује пролазак територијом под њеном контролом, па је Баћовић био принуђен на повлачење. За то време, кренула је партизанска „офанзива“ на четнике код Босанског Грахова који су, преко Динаре, одбачени у Далмацију. Добросав Јевђевић је извештавао о критичном положају четника у Лици и Далмацији и тражио хитна појачања. Средином децембра 1942. Италијани ће транспортовати Баћовићев одред од 2.800 људи у Книн, ради појачања тамошњих положаја, а почетком фебруара 1943. пребациће га у Сплит, одакле се укључио у борбе са партизанима на Неретви. Његов одред је 4. марта преотео Имотски од Пете далматинске бригаде.

План за борбу против „републике црвених“ разрађен је почетком децембра 1942. године у Липову, на састанку генерала Михаиловића са командантима из Црне Горе, Херцеговине и источне Босне. За команданта операције одређен је мајор Захарије Остојић; 11. децембра формиран је тзв. Истакнути део штаба Врховне команде са седиштем у Калиновику. Почетак одлучујућег сукоба са комунистима Д. Михаиловић је званично најавио 1. јануара 1943. својом „Инструкцијом бр. 1“ у којој је обелоданио циљеве својих снага у предстојећим борбама: „Наша је намера да се простори које сада држе комунисти нападну, униште главне комунистичке снаге за најкраће време и ослободе све српске покрајине од комунистичког терора. Треба успоставити националну власт која ће у свему бити одана Краљу и Отаџбини. Задатак наших снага је да брзом и енергичном акцијом туку партизанске снаге и да по сваку цену, неумитно и без икакве милости, разбију систем непријатељске (комунистичке) организације [...]“⁶⁵

Почетак велике акције планиран је за 5. јануар, најпре на правцу: Кључ – Босански Петровац – Врточе – Дрвар. У депешама које је у јануару и фебруару 1943. слао мајору Остојићу и осталим командантима, Михаиловић је поручивао: „Рашчистите терен свуда од комуниста да бисмо имали одрешене руке за одсудни моменат. Саопштите свима суседима. [...] После разбијања комуниста у њиховој републици има се организовати њихово гоњење и уништавање у целој Босни. Понављам, после републике гоњење свуда. [...] За уништење комуниста две фазе. Прва фаза уништавање совјетске републике. Друга фаза гоњење у целој Босни, Лици и Кордуну и дефинитивно уништење. [...] Савезници траже опипљиве доказе наше активности у Босни и другим западним крајевима. Потребно је да о томе дамо видних доказа као и обећа-

⁶⁵ Војни архив Београд, Четничка архива (у даљем тексту: ЧА), 1-3-13.

ње које ће се извршити, а можемо то чинити и под фирмом комуниста. Потребно је уништавати пруге Сарајево – Вишеград, Сарајево – Брод [...] Схватам тежину борбе која сада пада на Херцеговце, Босанце и Динарце. Борба се води противу последњих већих групација комуниста и даће Бог да се успешно сврши. [...] Партизани се налазе у тешком положају. [...] Шта је са том великом немачком офанзивом противу комуниста? Треба да их стално пратимо да се не окрену против нас. [...] Ако усташе и Немци чисте комунисте утолико за нас лакше. Ми се само морамо причувати од њих такође, али у том случају планина нам је на расположењу“.⁶⁶

У ишчекивању савезничке акције на Балкану, борбено савезништво са италијанским снагама (посебно током операције „Вајс“) четницима је служило као нужно тактичко покриће ради уништења свог највећег унутрашњег непријатеља (комуниста).⁶⁷ Овакву тактику Михаиловић је правдао националним интересима: „Ми радимо само за себе и никог више; само нас се тичу интереси Срба и будуће Југославије; за постизање циља користимо једног непријатеља против другог, тачно онако, као што и сви наши непријатељи, без разлике, раде; постићи успех са најмање жртава, али поднети и највеће жртве, ако је то потребно за општу ствар, сачувати народ од сваког непотребног излагања на дому. О свему овоме води се рачуна [...]“.⁶⁸

У фебруару 1943. прикупљене четничке јединице упућују се ујурбано ка Неретви. Главнини трупа Команде оперативних јединица источне Босне и Херцеговине (око 2.800 четника), која се под командом Петра Баћовића налазила у рејону Книна, наређено је да дејствима преко Босанског Грахова и Гламоча у правцу Јабланице нападне с леђа Оперативну групу дивизија НОВЈ. Црногорске четничке јединице, под командом пуковника Баја Станишића (јачине 2.200 људи), хитно су превезене возом из Никшића за Мостар, како би и оне узеле учешће у уништењу партизанске групације у долини Неретве. И четници Лимско-санџачких одреда убрзано се упућују ка Неретви: најпре је прва група од око 1.500 војника 22. фебруара стигла у Калиновик, одакле је упућена ка Коњицу и Јабланици, а затим је, четири дана касније, и друга група јачине око 1.200 четника стигла у Калиновик. Са том групом стигли су и Милешевски корпус, јачине 1.200 четника, и Летећа бригада, јачине 400 људи. Јединице су, тамо где је то било могуће, превожене италијанским превозним средствима, возовима и камионима и снабдеване храном из италијанских магацина. У четничким штабовима налазили су се италијански официри, који су се бринули о организацији садејства четничких и италијанских трупа и о снабдевању четника материјалом и храном. Тако су јаке четничке снаге, јачине око 13.000 војника, упућене у другој половини фебруара 1943. ка Неретви да би, под командом мајора Захарија Остојића, команданта Истакнутог дела Врховне команде, учествовале, како се то очекивало, у „дефинитивном уништењу партизана“.⁶⁹

⁶⁶ Зборник НОР-а, XIV (четничка документа)-2, стр. 127–141, 201–216; Изводи из књига послатих депеша штаба Д. Михаиловића од 10–31. јануара и од 1–19. фебруара 1943. године.

⁶⁷ Војни архив Београд, ЧА, 12-2-20; *Меморандум о раду за случај да Италија изађе из рата*, 6. децембар 1942. године.

⁶⁸ Зборник НОР-а, 14–2, стр. 399; Писмо Д. Михаиловића команданту Зетског четничког одреда од 9. марта 1943.

⁶⁹ Војни архив Београд, ЧА, 2-1-17; 2-1-18; 299-1-19; 133-1-31; 134-1-27; 280-1-8; 280-1-9; 293-1-3; 289-1-8.

Процењујући да су партизанске снаге у њиховој „држави“, у западној Босни и Хрватској, потучене од Немаца (у првој фази операције „Вајс“ – прим. М. З.) и да се њихови остаци, неколико дивизија, повлаче ка долини Неретве, Михаиловић је 18. фебруара наредио свим својим командантима општи напад на ту партизанску групацију: „Јасно је да су комунисти пред вама потучени и напустили совјетску републику. Крећу се ка Херцеговини од Прозора на Коњиц, од Ливна на Јабланицу и од Имотског на Љубушки. Сада би их могли до ногу потући када бисмо били паметни и сложни.“ Наредио је Захарију Остојићу да својим снагама на левој обали Неретве затвори све правце који воде у Херцеговину, почевши од Бјелашнице, па на југ, дуж Неретве. Нарочито је рачунао са нападом Баћовићеве групе (која се враћала из рејона Книна) у позадину партизанске Оперативне групе, јер би тај напад на правцу Ливно – Дувно – Јабланица био „од капиталног значаја“ за дефинитивно уништење комуниста, ако би их напао с леђа, за време док они наступају ка Херцеговини. Ту би претрпели одсудан пораз.⁷⁰ Крајем фебруара, у рејону Неретве, од Мостара до Коњица, па све до Калиновика и Невесиња, налазило се око 15.000 четника.⁷¹ Наређење за напад на Другу пролетерску дивизију црногорски четници су добили 25. фебруара. Следећег дана према Дрежници кренуле су Невесињска и 1. комбинована четничка бригада.

Захарије Остојић је 28. фебруара оштро критиковао неуспех Зетског четничког одреда, Никшићке и Требињске бригаде на десној обали Неретве, без обзира на „огромну надмоћност“ којом су те јединице располагале: „[...] Ваше колоне нису ништа урадиле. Ово доказује потпуну неспособност командног особља и несхватање идеје напада. Права је срамота за све ваше многобројне старешине, већином активне и са свим војним школама, да их уче како се ради [...]“ Претио је и војним судом за неизвршавање задатака.⁷² На десној обали Неретве, према Остојићевим проценама, у покрету је било око 12.000 партизана, са „вероватним“ намерама да се пробију кроз Херцеговину према Санцаку и Црној Гори, правцем Прозор – Прењ – Калиновик – Шћепан Поље: „Ако им спречимо овај правац пробијања“, процењивао је Остојић, „вероватно да ће га променити и кренути правцем ка Босни или ће се вратити натраг на Динару“.⁷³ За тај подухват, Остојић је био принуђен, 28. фебруара, да од Д. Јевђевића затражи интервенцију Италијана: помоћ у храни, оружју и муницији за 20.000 бораца, артиљеријску и авијацијску подршку, као и превозна средства за пребацивање четничких снага на операцијску просторију. Тражио је од Јевђевића да утиче на официре и војнике: „Покрени на најенергичнији рад све старешине и војнике јер од брзине њиховог рада зависи да ли ћемо потпуно уништити болшевице у цепу Неретве или ће нам побећи. Кривца за слаб рад и кукавице казнићемо драконским казнама без милости [...]“⁷⁴

У изворима налазимо различите податке о јачини четничких јединица на левој обали Неретве и у источној Херцеговини, а они се крећу од 11.000 до 20.000, па чак и 25.000 људи, већином мобилисаних у Црној Гори и Херцеговини.

⁷⁰ Зборник НОР-а, 14–2, стр. 215–216; Михаиловићево наређење од 19. фебруара 1943. године.

⁷¹ Исто, стр. 270.

⁷² Исто, стр. 283–284; Наређење З. Остојића од 28. фебруара 1943.

⁷³ Исто, стр. 222; Инструкција З. Остојића од 23. фебруара 1943. године.

⁷⁴ Исто, стр. 311–312.

Почетком марта командант четничких снага, коме је био поверен „историјски задатак“ да на Неретви уништи Оперативну групу дивизија НОВЈ, био је још увек уверен у успех планиране операције. Сматрајући да са појачањима која су пристизала из Црне Горе и Санџака и са источнбосанским и херцеговачким јединицама које су се већ налазиле на Неретви има на располагању довољно снага са којима ће, заједно са Италијанима, напасти и уништити партизанску групацију, Остојић је 5. марта, са пуно оптимизма, обавештавао Д. Михаиловића да је прикупљено око 12.000 четника и да је потчињеним командантима наредио да „свом снагом ударе бољшевице“. Самоуверено је најављивао сигурну победу.⁷⁵

У најтежим тренуцима за Оперативну групу дивизија и Врховни штаб, због снажног притиска непријатељских снага са северозапада на прозорску котлину, и Михаиловић је у својим директивама Остојићу, крајем фебруара и почетком марта 1943, калкулисао са судбином партизана, али и са намерама Немаца према његовим снагама у Далмацији и Херцеговини: „Ако стварно Немци надиру ка Прозору и од Сарајева ка Коњицу, онда су комунисти у клопци. Постоје две могућности, или да се пробију у Херцеговину, или да се баце на север у Босну између немачких трупа. И у једном и другом случају треба их уништити. [...] Јевђа (Јевђевић) нека најпажљивије прати покрете и сазнаје намере Немаца. [...] Ситуација код комуниста јасно је да је безизлазна. Биће разбијени. После тога треба потући њихове елитне делове који ће се растурилити по терену. [...] Комунистима остаје једино да се извуку у правцу севера између Прозора и Бјелашнице. То ће натерати Немце да пођу за њима, а то је и у нашем интересу најбоље решење ако се униште. У ист. и зап. Босни, наши делови треба да их требе. Водите рачуна да се не повуку извесни делови гребеном Прења и пребаце у Херцеговину [...]“ Михаиловић је, такође, добијао информације и о намерама Немаца „[...] да прво ликвидирају партизане, а затим и четнике у Црној Гори и окупирају Далмацију. „Италијани би се повукли из тих крајева [...] Они намерно пуштају да се ми међу собом тучемо и слабимо, да би после можда разманули и по нама. [...] Потребно је разбијене комунистичке делове бацити на север према Немцима да би Немце запослили и натерали их поново на север [...]“ Саветовао је крајњу обазривост према Немцима: „Немце треба даље запослити, да не останемо само ми према њима. Према њима заузети претећи тон ако би покушали према Мостару.“⁷⁶

Прве озбиљније акције показале су, међутим, да ће „чишћење комуниста“ ићи знатно теже него што се очекивало. Поред опструкције појединих команданата, посебно по питању односа према Италијанима и Немцима, неусаглашених дејстава четничких снага и „услед неспособности, непослушности и млитавости командног елемента [...]“, о чему је Остојић писао већ 8. марта 1943,⁷⁷ знатне проблеме стварао је и недефинисан однос са Италијанима који су одбили да снабдевају четничке јединице потребним ратним материјалом, што је био уступак немачким захтевима за њиховим комплетним разоружањем. Неуспех четника код Јабланице, почетком марта 1943, озбиљно је уздрмао четничке положаје на Неретви, представљајући, на неки начин, увод у њихов коначни слом у другој половини марта у источној Херцеговини.

⁷⁵ Војни архив Београд, ЧА, 293-1-3.

⁷⁶ Исто, стр. 333–349; Извод из књиге послатих депеша штаба Д. Михаиловића од 20. фебруара до 6. марта 1943. године

⁷⁷ Војни архив Београд, ЧА, 161-3-15; Писмо Д. Јевђевићу од 8. марта 1943.

У моменту када је Оперативна група дивизија, почетком марта 1943. године, вршила прегруписавање за покушај пробоја из прозорске котлине ка северозападу, у правцу Горњег Вакуфа и Бугојна, како би избегла уништење у кањону Неретве, а затим, отпочела прелазак на леву обалу реке код Јабланице, у ноћи између 6. и 7. марта, Михаиловић је због неуспеха својих команданата код Јабланице да зауставе комунисте, 8. марта одлучио да лично преузме руковођење даљим операцијама својих снага. Драматичним тоновима упозоравао је своје старешине: „Свим старешинама треба да буде јасно да се сад више не ради о уништењу комуниста у овој ситуацији, него о спасавању наших од очигледне катастрофе у коју се дошло несавесношћу и неспособношћу у командовању. Не сме се ни секунда изгубити ако се има свести о тежини ситуације.“⁷⁸

По преласку Неретве, Тито је од 7. банијске дивизије захтевао крајње напоре: „Према непријатељу (мисли се на четнике на левој обали Неретве и у источној Херцеговини – прим. М. З.) у борби испољити највећу офанзивност, безобзирност, дрскост и насртљивост, уништавајући његову живу силу и растројавајући његове јединице. Да би ово постигли, требате испољити у сваком сусрету са непријатељем брзо маневровање, дејствујући на његове бокове и позадину.“⁷⁹ Та наредба је недвосмислено одражавала праве намере партизанске команде: беспошtedна борба са четницима, као главним непријатељем, упркос крајњој исцрпљености сопствених јединица, додатно оптерећених преношењем великог броја рањеника преко планинских врлети Прења и Трескавице. На другој страни, од амбициозних планова о уништењу „црвене републике“, четничком командовању је остала једино одбрана, за почетак – источне Херцеговине. Од 12. до краја марта водиће се жестоке и исцрпљујуће борбе на правцу Главатичево – Чичево – Калиновић – Невесиње – Гацко, а потом, у намери да по сваку цену спрече прелазак партизана у Санџак и Црну Гору, четничке снаге се под непрекидним борбама повлаче на десну обалу Дрине. Почетком априла фронт одбране Херцеговине пада на свим линијама, а четнике Б. Станишића, који су бранили фронт ка Црној Гори, захватило је расуло, као и четнике под командом Павла Ђуришића. После тешког пораза четничких јединица у источној Херцеговини и неиспуњених планова о „великој операцији“, Михаиловић се почетком јуна 1943. (у време нове непријатељске офанзиве – Операције „Шварц“ у Црној Гори) вратио у Србију, што ће најавити његово дефинитивно окретање Србији и њеној одбрани од упада партизанских групација са запада.

У првој половини априла 1943. Оперативна група дивизија НОВЈ и Врховни штаб пребацили су се у Црну Гору и, преузимајући тиме иницијативу у односу на свог главног противника – четнике, избили на југозападне границе Србије. Тиме су партизани успели да остваре свој главни стратешки циљ – дубоко су „загазили“ у српске земље и довољно се приближили Србији, да би могли да планирају њено „освајање“. Партизанска војска показала се као монолитнија и борбенија војна формација. Без икаквих предрасуда ушла је у сукоб до истребљења са својим сународницима, јер су њено језгро чинили прекаљени комунисти у партизанским јединицама, посебно у њиховом руководству. Они су са свим недоумицама око смисла бра-

⁷⁸ Војни архив Београд, ЧА, 16-3-19.

⁷⁹ Наведено према: Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 224–225.

тоубилачке борбе раскрстили још 1941. године, па су, ношени идеолошким фанатизмом и политичком искључивошћу, ушли у дефинитивни обрачун са „српском реакцијом“ коју су проналазили у Михаиловићевом покрету. Као последњи бастион сопствене одбране, Михаиловић је по сваку цену желео да задржи Србију под својом контролом, док је вођство партизанског покрета, за које је Србија била кључ војно-политичког расплета, пре свега због западних савезника,⁸⁰ желело да отклони и ту последњу препреку на путу ка коначном освајању власти у земљи.

* * *

И у Врховном штабу се већ од 1942. године озбиљно рачунало са могућношћу савезничке инвазије на Балкан, иако се, како наглашава Мишо Лековић, из разумљивих разлога од ње стрепело због очекивања да би савезници своју подршку у том случају недвосмислено пружили Дражи Михаиловићу.⁸¹ У борби за афирмацију Народно-ослободилачког покрета на међународном плану и стицање легитимитета, нарочито у првим годинама рата, када је Михаиловићев покрет уживао неподељену подршку западних савезника, у условима готово потпуне изолације пред спољним светом, у партизанском руководству таква могућност се доживљавала у негативном контексту.

Титово уверење да се Енглези припремају за искрцавање на јадранску обалу било је подстакнуто још почетком 1942. године, поред осталог и изјавом поручника Недељковића, члана Атертонове војне мисије коју је британска Служба за специјалне операције упутила фебруара 1942. у Југославију: „Недељковић сматра да Енглези припремају терен за искрцавање својих трупа у Далмацију чим Италија остави Хитлера и пође на споразум с Енглезима“, писало је у Титовом телеграму Москви од 7. априла 1942. године.⁸² Обраћајући се Москви, 26. августа 1942, за помоћ у ратном материјалу, Тито се осврнуо и на случај отварања другог фронта на Балкану. Тврдио је да су партизани „у стању да униште све комуникације и да створе војску од најмање 500.000 бораца“, али да би присуство јединица Црвене армије на Балкану било много пожељније од осталих савезничких јединица“.⁸³ О негативним

⁸⁰ Британски премијер Винстон Черчил у својој политици компромиса према Југославији вршио је притисак на Тита да уђе у преговоре са Југословенском (Шубашићевом) владом у Лондону око формирања заједничке привремене владе, при чему је у разговорима са Титом у Напуљу и Казерти, у августу 1944. године, упорно наглашавао да је Србија ројалистичка, монархистичка и четничка и да у њој партизани немају шта да траже. То је био један од разлога због којег се Тито већ крајем 1943, а дефинитивно у лето 1944. године, окреће Србији и плановима за њено „освајање“, како би потукао и елиминисао Михаиловићеве снаге, омасовио свој покрет (партизанске јединице у Србији) и на тај начин доказао западним савезницима да Србију не контролишу четници већ партизани. Та последња и најважнија победа била му је неопходна како би у евентуалним преговорима са Шубашићем, под патронатом Британаца, био у ситуацији да диктира услове који ће комунистима после рата обезбедити доминантне позиције у структурама власти у земљи.

⁸¹ Мишо Лековић, *Мартовски преговори 1943*, Београд, 1985, стр. 28.

⁸² Архив Југославије (АЈ), ЦК КПЈ, бр. 1942/12.

Владимир Дедијер наводи да се Павле Савић, шифрант Врховног штаба, сећа да је стигао један телеграм из Москве, у којем се скреће пажња Врховном штабу о могућности отварања другог фронта на Балкану и уласку англо-америчких трупа у Југославију, с тим „да униште партизане“, али да се „копија тог телеграма не налази у архиву ЦК КПЈ“. (Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, књ. 2, Београд, Ријека 1981, стр. 755)

⁸³ Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 11, Београд 1982, стр. 245.

аспектима евентуалног искрцавања савезничких трупа на јадранску обалу по „на-роднослободилачки покрет“ у Југославији, писао је 17. јануара 1943. из Словеније и Едвард Кардељ Титу: „Јако је вероватно да ће доћи до енглеске инвазије на Балкану. Истина, наши досадашњи успеси су тако обимни да их енглески империјалисти неће моћи да обиђу, а да не дођу у сукоб са СССР-ом, а камоли да покушавају већ у самом почетку (са) насилном ликвидацијом наших снага. Но, само присуство Енглеза на нашем терену дало би нашој реакцији могућност уједињавања и учвршћивања својих војних формација. Нема сумње да би дошло до уједињавања свих реакционарних снага, од Недића и Павелића, до ХСС, СДС, итд [...] Ја и не рачунам на најтежу могућност – али је и не искључујем – могућност оружаног сукоба са империјалистичким интервентима, него просто са могућношћу да интервенција дође овамо у 'легалној' форми, као савезник, који ће нас као војну снагу формално признати, али који ће самим својим присуством створити могућност да и реакција формира своју војску и да се ослони на елементе садашњих окупаторских режима и на оне масе које ми својом акцијом и пропагандом нисмо успели да захватимо у наш политички утицај. Колебљивци ће се под утицајем туђе интервенције ослонити на реакцију, која ће се евентуално појавити под демократским заставама. Нема сумње да би у таквом случају могла ситуација и однос снага битно да се промене на нашу штету. Чак ако ћемо у исто време ми добити легалну помоћ са стране СССР-а, наш ће положај ипак бити тежак. Осим тога држим да ми код тога морамо рачунати на сукоб империјализма са СССР-ом у различитом облику [...] Држим да је нова југословенска 'влада' у Лондону резултат одлучне воље енглеских империјалиста да ове базе не препусте СССР-у“.⁸⁴

Чини се да подозрење које је партизанско вођство имало према Британцима није било без основа. Дража Михаиловић је у време судског процеса који је против њега организован после рата, 12. јуна 1946. године изјавио како је британски пуковник Бејли, који је у његов штаб дошао 26. децембра 1942, од четника категорички захтевао уништење партизана. Занимљив је податак који је 1994. године у својој докторској дисертацији изнела и британска историчарка Хедер Вилијамс. Она наводи да је Бејли очекивао четничку победу на Неретви, како би се потом кренуло у одлучни обрачун са Осовином. Али, партизанско-немачко примирје, иако је било кратког даха, дало је партизанима „довољно ваздуха“ да преживе (*Enough breathing space to survive*) – битку на Неретви, по мишљењу британске историчарке – одлучујући догађај у рату у Југославији. Да је Михаиловић поразио партизанску армију, његова позиција била би знатно ојачана, јер се у Форин Офису сматрало да је тотално уништење партизана увод у стварање јединственог фронта отпора у Југославији. После партизанске победе, међутим, као неопходна појавила се у Лондону и Каиру нужност успостављања веза са партизанима.⁸⁵

Природно је да је Тито мобилизацију четничких снага из Херцеговине, Црне Горе, Санџака и источне Босне и њихово упућивање у „велику операцију“ против партизанске слободне територије доводио у везу са очекиваним савезничким десантом. Почетком 1943. године, када је Оперативна група дивизија, под командом Врховног штаба, била

⁸⁴ АЈ, ЦК КПЈ, бр. 1943/49.

⁸⁵ Heather Williams, *The S.O.E. and Yugoslavia 1941/1945*, University of Southampton, 1994, pp. 99.

принуђена да води драматичну „битку за рањенике“ у кањону Неретве, на чијој су је левој обали чекале јаке четничке снаге, а са северозапада притискала неупоредиво јача непријатељска групација, у Врховном штабу НОВЈ искрцавање савезничких трупа третирано је као извесна, готово сигурна чињеница. У којој мери је она попримила негативну конотацију у комуникацији партизанског вођства говори и податак да је делегација Врховног штаба у разговорима са немачким преговарачима у Горњем Вакуфу и Загребу, марта 1943. године, наводно истицала да партизани неће дозволити искрцавање савезничких трупа у Југославији и да ће НОВЈ у том случају водити борбу са Енглезима.⁸⁶ Према писању главног немачког обавештајца за Балкан Вилхелма Хетла (познатијег под псеудонимом Валтер Хаген), у току преговора које је водио крајем марта 1943. у Загребу, Владимир Велебит је генералу Хорстенауу наводно саопштио „нову важну Титову личну поруку за немачку владу“. Радило се, наиме, о званичној Титовој понуди немачким командантима да „у случају англо-америчког искрцавања, наступи заједно са немачким дивизијама које су се налазиле у Хрватској против снага западних сила које би се искрцале на обали“.⁸⁷ У вези са тим преговорима немачки обавештајца помиње и хапшење једног курира у Мађарској, у рејону Печуја, који је наводно Титу носио Стаљинову поруку да се онемогући англо-америчко искрцавање на јадранску обалу и да му се дозвољава заједнички наступ са немачким трупама против енглеских и америчких инвазионих јединица. Кратко време након хапшења тог курира, и Велебит је у Загребу примио гласника из партизанског Врховног штаба са сличном Титовом поруком.⁸⁸

О намерама партизанског вођства да се супротстави савезничком десанту на јадранској обали, сведочи и изјава Милована Ђиласа, једног од тројице преговарача у партизанској делегацији: „Нисмо се сустезали од изјава да бисмо се тукли против Британаца, уколико се искрцају. Такве изјаве нас нису обавезивале, јер се Британци још нису били искрцали, а и држали смо да бисмо се морали са њима борити уколико би – као што се још увек дало закључити из њихове пропаганде и званичних изјава – рушили нашу власт, односно помагали успоставу четничке власти“. Мартовске преговоре са Немцима Ђилас је правдао политичким прагматизмом партизанског руководства: „Није ми мене ни остале чланове ЦК гризла савест да тим преговорима изневеримо совјете, интернационализам, коначне циљеве: ратна нужда нас је гонила на

⁸⁶ Војни архив Београд, *Микрофилм*, NAW-H-T-315, P-2271, сн. 1475–1479; М. Лековић, *Мартовски преговори*, стр. 253–255. (Забелешка са прелиминарних разговора у Горњем Вакуфу 11. марта 1943).

⁸⁷ Војни архив Београд, Немачка архива (НМА), 80-2-3; В. Хаген, *Тајни фронт*, (превод), стр. 52.

⁸⁸ Исто, стр. 51–52.

Мишо Лековић се позива и на Рудолфа Кислинга који (у својој књизи *Die Kroaten*) такође помиње Титову понуду генералу Хорстенауу да у случају англо-америчког десанта са својим снагама ступи у дејство против искрцаних трупа заједно са немачким дивизијама које се налазе у Хрватској: „Овај предлог је учињен уз претходну сагласност Стаљина пошто је Русија била одлучна у томе да оружјем, па чак и уз помоћ Немаца, спречи ма какав упад Англоамериканца на Балкан, пошто је Стаљин сматрао Балкан својом интересном сфером.“ „Оба предлога“, тврди Кислинг, „била су од тако великог војничког значаја да се Глез није усудио да ступи у ма какве преговоре без одобрења више команде. У том смислу, Рибентроп је обавестио Хитлера. Међутим, он је одлучио: 'Са побуњеницима не треба преговарати; побуњенике треба стрељати'. Тиме је пут за споразум био затворен [...]“ (Рудолф Кислинг, *Die Kroaten*, Graz-Köln, 1956) Лековић се, међутим позива и на аустријске историчаре који су у Државном архиву у Бечу прегледали све забелешке (дневник генерала Хорстенауеа које је водио док је као немачки опуномоћени генерал боравио у Загребу и установили да у њима нема ни речи о разговорима које је марта и априла 1943. године водио са Владимиром Велебитом у Загребу. (М. Лековић, *Мартовски преговори*, стр. 220)

то, а историја болшевизма, чак и да није било Брест-Литовског мира и пакта Хитлер–Стаљин, пружала нам је изобилје сличних заокрета“.⁸⁹

И Коча Поповић, такође један од чланова партизанске преговарачке делегације, веровао је у оправданост преговора са Немцима. Осврћући се на једну, знатно каснију (из септембра 1970) Титову критику о непоштовању његових упутстава за преговоре са Немцима, Поповић је у разговору са Александром Ненадовићем 1989. године тврдио: „Потпуно је неоснована. Иако сам само кратко учествовао у тим преговорима, поуздано знам да није било никаквих одступања од овлашћења која су наши преговарачи имали. Све је с Титом претходно било утано, а што се мене тиче, желим да кажем да је тај покушај растерећења на фронту према немачким окупационим јединицама био потпуно исправан као тактички потез у тадашњим условима“. Поповић се позивао и на један британски телеграм упућен четницима, у коме се њима, наводно, одобравао напад на партизане током операције „Вајс“: „Ми смо, како сам касније обавештен, на основу ухваћене британске депеше, тада наводно знали, односно били уверени да су Енглези одобрили четницима да нас нападну. Фронт против нас се, значи, ширио. Постало је неопходно да ми покушамо да неутрализујемо Немце, да отупимо њихов војни притисак усмерен на наше уништење у тренутку кад нам прети повећана опасност са других страна. Истовремено, тај договор Енглеза и четника присиљавао нас је да размишљамо о могућности координације са евентуалним британским искрцавањем на нашу обалу Јадрана, чији би циљ био не само потискивање Немаца, него и уништавање нашег покрета. Ми смо, по мом мишљењу, те циљеве остварили: постигли смо растерећење у часу кад нам је то било најпотребније. Напазим, све у свему, да су преговори с Немцима били потпуно оправдани“.⁹⁰

Ако прихватимо тезу да је Врховни штаб већ у јесен 1942. године планирао продор са Оперативном групом дивизија у источне делове земље, према Црној Гори, Косову и Метохији и јужној Србији, њоме се може тумачити и Титова одлука да средином новембра 1942. упути две дивизије (1. пролетерску и 3. ударну) преко Врбаса у долину реке Босне, како би на пролеће 1943. прешле у источну Босну и приближиле се Србији, а 2. пролетерску дивизију упути у Далмацију, да би је потом

⁸⁹ Милован Ђилас, *Револуционарни рат*, Београд, 1990, стр. 256–258.

⁹⁰ Александар Ненадовић, *Разговори с Кочом*, Београд, 1989, стр. 72–74.

И касније, у свакој прилици кад год би се постављало питање искрцавања савезничких трупа у Југославији, Тито није пропуштао прилику да исказе недвосмислено противљење таквом подухвату ако би он био изведен без сагласности Врховног штаба: генералу Маклејну (*Fitzroy Maclean*), шефу британске војне мисије при Врховном штабу, на питање какав би био његов став у случају савезничког искрцавања на југословенску обалу, макар и са мањим снагама, Тито је енергично одговорио да то не би било пожељно ни целисходно. О томе је 12. октобра 1943. обавештавао Москву: „Ми нећемо дозволити ово искрцавање без наше сагласности и спремни смо да се супротставимо и силом.“ (АЈ, ЦК КПЈ – КИ, бр. 1943/613.) Своје противљење он је исказао и у лето 1944. године у писму које је са Виса 5. јула упутио Стаљину: „Савезници сада још нису пред нас поставили питање њиховог искрцавања на територији Југославије,“ али, „морам да кажем да такво искрцавање нама не би било драго, јер сам уверен да ће нам правити неприлике у земљи због чега би могло долазити до разних сукоба [...]“ (Наведено према: М. Лековић, *Мартовски преговори*, стр. 32) У ставу да ниједна савезничка армија не може ступити на територију Југославије без одобрења Врховног штаба и Националног комитета, Тито је истрајавао све до краја рата. И трупе Црвене армије које су са добродошлицом дочекане у Србији у јесен 1944. године, ушле су у Југославију на основу формалног споразума постигнутог између Националног комитета ослобођења Југославије и совјетске владе.

усмерио ка долини Неретве.⁹¹ Могуће је да је таква Титова одлука имала и друга-чију позадину, иза које се крила намера да благовремено извуче партизанску групацију (ОГД) која је била под непосредном командом Врховног штаба из могућег борбеног додира са много јачим непријатељским снагама које су се припремале да реализују операцију „Вајс“, при чему је дивизије из састава 1. хрватског (6. личку, 7. банијску и 8. кордунашку) и 1. босанског корпуса (4. и 5. крајишку) усмерио ка Банији, Кордуну, Лици и западној Босни, са задатком да пружи заштиту (бране одступници) дивизијама Оперативне групе током њеног пребацивања ка југоисточним деловима земље.⁹² Ако је познато да је операција „Вајс“ припремана у строгој тајности, поставља се питање: од кога је Броз за њу могао сазнати?

Подсетићемо да је замисао о зимским операцијама и уништењу устаничког покрета у централним деловима југословенског ратишта први пут разматрана у новембру 1942. током разговора у Хитлеровом главном штабу у Виници (западна Украјина), којима је, уз Хитлера и команданта Југоистока генерала Лера, присуствовао и поглавник НДХ Анте Павелић. Имајући у виду и чињеницу да је у септембру и

⁹¹ Истовремено, према непријатељским гарнизонима у долини Уне и Сане, а затим према Сави, односно према западној Хрватској, Врховни штаб је усмерио 1. хрватски и 1. босански корпус. Први хрватски корпус, са 6. личком, 7. банијском и 8. кордунашком дивизијом, Тито је, као најјачу оперативну групацију на западном ободу слободне територије, ставио под команду Главног штаба Хрватске и усмерио према Загребу, Карловцу и Огулину, сматрајући да са тим снагама увек може маневрисати у заштити продора према Неретви и Босни и да непосредно угрожава виталне центре непријатеља у долини Саве, Коране и Купе. Први босански корпус, са 4. и 5. дивизијом, којима ће се касније прикључити и новоформиране 10. и 11. крајишка дивизија, Тито је оставио у централном простору слободне територије са слободом маневра у свим правцима, а посебно према Бањалуци, долини Саве, Уне, Врбаса и Сане. (М. Цолић, *Преглед операција*, стр. 87)

⁹² Тврдња Мише Лековића да таква одлука Врховног штаба (о упућивању ОГД у југоисточне делове земље) „није била изнуђена непријатељском офанзивом, нити је значила узмицање са угрожене територије захваћене непријатељским операцијама“, из угла савремене историографије, делује неуверљиво. Он је тумачи као „реализацију идеје која је непрестано, од оних дана поткрај 1941, када су партизанске снаге биле принуђене да напусте Србију, заокупљала пажњу Врховног штаба и Централног комитета КПЈ и била у средишту њихових преокупација и стратегијских планова: продreti у Србију са јаким снагама и поново учврстити позиције НОП-а у том устаничком делу земље [...]“ (М. Лековић, *Мартоски преговори* 1943, стр. 14). Реализација те идеје отпочела је у условима отпочињања снажне непријатељске офанзиве, коју су изводиле бројније и опремљеније снаге непријатеља, којима се знатно инфериорнија партизанска групација објективно није могла супротставити. Зашто баш тада и у таквим условима? Пред наступањем немачке 7. СС дивизије из правца Карловца, Врховни штаб је крајем јануара био принуђен да напусти Бихаћ и премести се у Дрвар (Немци су заузели Бихаћ 29. јануара), а Оперативној групи дивизија је 27. јануара наредио да се прикупи на простору Горњи Вакуф – Прозор – Дувно – Ливно, а затим, избије у долину Неретве и припреми се за форсирање реке и продор у источну Херцеговину. Зар тај потез не делује као изнуђен, у време када непријатељ заузима центар партизанске слободне територије и директно угрожава партизанске снаге које се налазе у захвату оперативне просторије захваћене непријатељским операцијама? Ако имамо у виду партизанску тактику у другој и трећој непријатељској офанзиви, да се по сваку цену избегне фронтални сукоб са јачим непријатељем и опасност од могућег окружења и уништења сопствених снага, коју је Врховни штаб промовисао после тешког искуства с краја новембра 1941. када је наредио да се слободна територија „Ужичке републике“ брани по сваку цену и тиме ушао у фронтални судар са неупоредиво јачим непријатељем, потпуно је разумљиво да се на такав корак одлучио и у време отпочињања до тада највеће операције (четврте непријатељске офанзиве – операције „Вајс“) коју је непријатељ предузимао на југословенском ратишту. Ако се после губитка слободне територије у источној Босни и Црној Гори, у јуну 1942. упутио са бригадама у западну Босну, да би спасао војску и сачувао људство од уништења у операцији „Трио“, логично је да су исти мотиви опредељивали одлуке Врховног штаба пред сличном, овога пута, још већом и погубнијом опасношћу.

почетком октобра 1942. успостављена веза између Павлићеве владе и партизана на подручју средње Далмације и Босне (реч је о групи бригада која се заједно са Врховним штабом у лето и јесен 1942. пробијала ка западној Босни), о чему нам говори и интензивна преписка која је крајем 1942. и јануара 1943. (преко посредника) вођена између хрватске владе и Врховног штаба,⁹³ није искључено да је Тито могао на време сазнати за ту операцију коју је непријатељ планирао на партизанску слободну територију.⁹⁴

На путу ОГД према Црној Гори, Косову и Метохији и јужној Србији, главну сметњу представљале су четничке снаге у Херцеговини, Црној Гори и Санџаку. Због тога је први и непосредан задатак партизанских дивизија био да се разбије војна организација четника у тим областима коју су они изградили уз помоћ Италијана, а затим да се настави продор ка истоку – у Србију. Непријатељска офанзива на Бихаћку републику, која је отпочела 20. јануара 1943. године, приморала је Врховни штаб да пожури са реализацијом својих планова и „продор на исток“ отпочне раније, под много сложенијим, неповољнијим, могло би се рећи драматичним околностима, које је наметнуо неупоредиво јачи непријатељ. Идеја из новембра 1942. о упућивању јачих снага НОВ и ПОЈ (касније НОВЈ) у источне крајеве земље претворила се у јануару 1943. године, упркос тврдњама појединих историчара, у узмицање и одступање са угрожене територије захваћене непријатељском офанзивом.

Операција „Вајс“ – преношење дејстава ка Неретви

Почетак офанзиве био је увод у најтеже борбе које су до тада вођене на југословенском ратишту; непријатељ је био много надмоћнији у људству, наоружању и борбеној техници, док су снаге НОВ и ПОЈ које су дочекале први непријатељски удар (1. хрватски и 1. босански корпус) имале око 27.000 бораца, наоружаних углавном лаким, пешадијским наоружањем.⁹⁵ Пад Бихаћа, 29. јануара 1943. (град су заузеле јединице 7. СС брдске дивизије „Принц Еуген“) условио је убрзану евакуацију Врховног штаба и Централне болнице из босанскопетровачког басена. Искуство с масакрирањем рањеника на Златибору, новембра 1941, и на Козари у јуну и јулу 1942. године јасно је указивало да Немци и усташе неће ни овога пута имати милости према рањеницима. Покрет Централне болнице изводио се правцем наступања дивизија под командом Врховног штаба, према Неретви и источној Херцеговини. Половином фебруара 1943. у Гламочком пољу број рањеника и болесника износио је преко 3.000, међу којима је 700 боловало од заразних болести, углавном од пегавог тифуса. Рањеницима и болесницима из Босанске Крајине прикључиле су се и групе рањеника из Баније, Кордуна и Лике.

⁹³ О овој преписци, у којој се у неколико наврата помиње велика акција против партизана коју планирају Немци у сарадњи са Италијанима и хрватским снагама, а која је требало да сондира терен за будуће преговоре између хрватских власти и партизанске главне команде, писано је у чланку који је објављен у летњем броју *Војног дела* за 2013. годину.

⁹⁴ Из садржаја поменуте преписке могу се сагледати и мотиви које су наводили хрватске власти да на време обавесте партизанску команду о великој опасности која прети њеним снагама.

⁹⁵ М. Цолић, *Преглед операција*, стр. 93.

Као и све велике операције које је непријатељ у претходном периоду предузимао, и ову су пратили масовни погроми над цивилним становништвом. Жртве непријатељских „казнених експедиција“ били су пре свих Срби (као већинско становништво) са Баније, Кордуна и Босанске крајине. Командама готово свих непријатељских јединица наређено је да се према цивилном становништву на правцима извођења операција односе са највећом свирепашћу и бруталношћу. Геноцидно понашање према српском становништву, по чему су нарочито остале упамћене хрватска 369. пешадијска дивизија (позната као „Вражја“ дивизија или „Црна легија“) и немачка 7. СС дивизија „Принц Еуген“, ослањало се пре свега на Хитлерово наређење из децембра 1942. године: „Јединице су овлашћене и дужне да у овој борби, без ограничења, такође према женама и деци, употребе свако средство само ако оно води успеху. Имати обзира, ма које било врсте, представља злочин према немачком народу и војницима на фронту, који носе последице бандитских удара и који не могу имати никаквог разумевања за било какву поштеду банди или њихових помагача. Ниједан немачки војник који је употребљен у борби против банди, не сме бити узиман на одговорност било дисциплински било војнојудски због свог поступка у борби против бандита и њихових помагача“.⁹⁶ Масовни злочини које су непријатељске јединице починиле на Банији, Кордуну и у Босанској крајини на почетку офанзиве покренули су и велики збег цивила, у правцу одступања партизанске главнине, ка Неретви и источној Херцеговини.

Услед снажног притиска непријатеља на територију Кордуна, Баније, Лике и Босанске крајине, коју је при постојећем односу снага било немогуће бранити и одбранити, Врховни штаб је 27. јануара у Дрвару одлучио да Главну оперативну групу дивизија (1, 2. и 3) и 7. банијску дивизију упуту према југоистоку, у правцу Неретве и источне Херцеговине. Половином фебруара Немци су окончали операцију „Вајс I“ (прву фазу), заузели Банију, Кордун и Грмеч и започели прегруписавање снага за другу фазу офанзиве – „Вајс II“. Генералу Литерсу (главнокомандујућем немачких снага на простору НДХ) није пошло за руком да у предвиђеном року (за два дана) пресече партизанску слободну територију (брзим дејствима 7. СС дивизије правцем: Карловац – Слунь – Бихаћ – Врточе и 717. дивизије правцем: Сански Мост – Кључ – Босански Петровац – Врточе), опколи и муњевитим концентричним дејствима уништи партизанске снаге на Кордуну, Банији, Лици и Босанској крајини. Дивизије 1. хрватског и 1. босанског корпуса скоро месец дана одолевале су и ометале остварење те замисли: планирани брзи продор немачких снага према Босанском Петровцу и италијанских према Кулен-Вакуфу остварен је са великим закашњењем (тек око 13. фебруара), а дивизије 1. хрватског и 1. босанског корпуса повукле су се благовремено са просторије захваћене операцијом. Својом упорном, готово једномесечном одбраном оне су створиле потребно време и простор Оперативној групи дивизија да се, према наредби Врховног штаба од 27. јануара, прикупи на простору Горњи Вакуф – Дувно – Ливно, а затим избије у долину Неретве, са задатком да припреми услове за форсирање реке и продор у источну Херцеговину.

На правцима свог наступања ка долини Раме и Неретве, дивизије из састава оперативне групе Врховног штаба⁹⁷ успеле су, у периоду од 9. до 22. фебруара, да овладају

⁹⁶ Војни архив Београд, НМА, 2-2а-2.

⁹⁷ Укупан састав ОГД чинило је 24.000 бораца. (М. Цолић, *Преглед операција*, стр. 98)

непријатељским упориштима (Посушје, Дрежница, Јабланица, Прозор, Острожац, Рама) изузев Коњица, избију на Неретву и разбију италијанску дивизију Мурђе. Нашавши се крајем фебруара у кањону Неретве, у време када се ишчекивало пристизање Централне болнице, положај Оперативне групе и Врховног штаба постајао је крајем фебруара све критичнији: са северозапада, правцем Бугојно – Горњи Вакуф – Прозор – Јабланица вршиле су притисак 717. немачка дивизија и борбена група „Фогл“ из састава 718. немачке пешадијске дивизије, док је група „Анакер“, дејствима из правца Сарајева према Коњицу, успела да затвори правац Пазарић – Иван седло – Коњиц и, 26. фебруара, овлада тим италијанским гарнизonom у горњем току Неретве. Сваког тренутка очекивало се избијање и 7. СС и 369. хрватске пешадијске дивизије у позадину Оперативне групе и болнице, у рејон Прозора,⁹⁸ док се у долини Неретве и на њеној левој обали налазило око 5.000 италијанских војника (из састава 6. корпуса) и неколико хиљада четника, већином мобилисаних у Црној Гори и Херцеговини, под непосредном командом самог Д. Михаиловића. Више није било могућности, нити простора да се изврши дисперзија, сакривање или склањање рањеника и оболелих у било ком правцу. Њихова судбина била је тесно везана за партизанску групацију која се нашла у тешкој ситуацији, окружена у прозорској котлини, ишчекујући рањенике како би наставила покрет према истоку, док су удружене немачке, италијанске, усташко-домобранске и четничке снаге око њих све више стезале обруч. Тако ће се крајем фебруара и почетком марта 1943. године у кањону Неретве одиграти драматична битка за спасавање болнице и партизанске главнине која и данас, с правом, изазива позорност научне јавности.

Да би отклонио опасност изазвану снажним притиском непријатељских снага из правца Бугојна и Горњег Вакуфа и обезбедио потребно време и простор за прикупљање рањеника и пребацивање преко Неретве, Врховни командант је, 28. фебруара, наредио партизанској групацији под његовом командом да се прегрупише и покуша са противударом на север, правцем Прозор – Горњи Вакуф – Бугојно, с циљем да се неутралише (одбаци) најопаснија немачка групација (немачка 717. дивизија, борбена група „Фогл“ и 5. усташки здруг) која је вршила снажан притисак са северозапада и претила да заузме Прозор. Истовремено, наређено је и рушење мостова на Неретви и Рами, како би се из тог правца обезбедиле партизанске дивизије за време извођења противудара, односно спречило прелазак четника са леве на десну обалу реке и онемогућило спајање немачких и италијанских снага.

На овим питањима (противудар ОГД у правцу Горњег Вакуфа и рушење мостова на Неретви) послератна историографија је деценијама градила „легенду“ о „генијалним“ одлукама партизанског командовања, пре свега Тита који је на тај начин, наводно, желео да „завара непријатеља о стварном правцу пробоја партизанских дивизија“. Томе је, као потврда, требало да послужи и рушење мостова, при чему се тврдило да Врховни штаб није одустајао од првобитне замисли – продора преко Неретве у источну Херцеговину, а затим у Црну Гору и Санџак. Међутим, с обзиром на објективне околности које су претходиле расплету на Неретви, теза о смишљеној „варци“ из угла савремене историографије не делује уверљиво, па је због тога „битка на Неретви“ међу историчарима стекла епитет једне од најконтроверзнијих битка које су во-

⁹⁸ Командант Југоистока, генерал Лер је 4. марта обуставио операције у Босанској крајини и 7. СС и 369. дивизију потпуно оријентисао ка долини Неретве.

ђене на југословенском ратишту у Другом светском рату. Од историјске науке се с правом данас очекује да истражи и поуздано утврди најпре околности у којима је Врховни штаб донео одлуку о противудару и рушењу мостова и објасни праве намере којима се он том приликом руководио. Да ли је у том моменту, када је доносио одлуку о противудару као једином могућем излазу из критичне ситуације, Врховни штаб одустао од преласка Неретве, тако да је рушење мостова представљало логичан потез, или је заиста желео да се послужи варком, што у постојећим околностима делује мање вероватно? Уосталом, зар би неко рушио мостове на реци као што је Неретва, уколико је намеравао да је са болницом и тешким рањеницима убрзо прелази и да ли је имао времена и могућности да размишља о њиховој импровизацији у моменту када их је рушио? То су само нека од отворених питања на која нам историјска наука дугује одговор. Слутимо, ипак, да до њега нећемо тако брзо и лако доћи, пре свега због помањкања примарних историјских извора, нарочито писане заоставштине (одлуке, наредбе, директиве, преписка...) Врховног штаба, на основу које би се могла реконструисати његова делатност у том периоду. Истражујући годинама архиву Врховног штаба која се чува у Војном архиву у Београду, приметили смо да је она веома оскудна и сиромашна и самим тим недовољна да нам осветли бар најзначајније сегменте партизанског командовања, посебно у тешким ситуацијама као што је била ова на Неретви почетком марта 1943. године.⁹⁹

У причу око војничког расплета на Неретви уплиће се последњих деценија још једна велика дилема: да ли су партизани срушили железнички мост код Јабланице? Коча Поповић, у то време командант 2. пролетерске дивизије, указује и сам на „легенду“ око рушења тог моста: „Има и крупних несклада, па и озваничених легенди које не одговарају истини. Такав један случај, дужан сам да кажем, везан је и за приказе дела главне битке у IV непријатељској офанзиви. Реч је о рушењу моста на Неретви, што се велича као генијална варка по замисли Врховног команданта. Уверен сам да Тито није могао ни помишљати да тада крене на другу обалу Неретве. Он је, у ствари, намеравао да се пробије напред, према Горњем Вакуфу. На крају крајева, цела та ствар логички је апсурдна: ко је тада, у тадашњим ратним условима, уз тако оскудне техничко-инжињеријске снаге, могао извести операцију такве деликатности, да минирањем сруши мост а да његов костур остане у положају погодном за пребацивање људи преко плаховите реке такорећи, усред зиме? Стручњака који би могли да припреме и изведу такву пиротехничку операцију нисмо имали у то време. Једина намера је, нема сумње, била да се мост потпуно онеспособи. **Сигуран сам, да није била у питању нека промишљена варка. Али ту, изгледа, делује логика неконтролисане несамокритичности. Јер, када су таква тумачења узела маха као омамљива легенда, она више нису могла бити обуздана, па није искључено да су и они који су легенду лансирали, почели искрено веровати да она одговара историјској истини.** Узгред речено, Врховни ко-

⁹⁹ Стицајем околности, открило се да је архива Врховног штаба, или бар један њен део, 1944. године „завршила“ у Совјетском Савезу, где се највероватније и данас налази. Наиме, високи партијски функционер и партизански командант Милован Ђилас је у својој књизи „Моји разговори са Стаљином“ писао да су чланови Војне мисије НОВЈ, коју су предводили он и Велимир Терзић, у априлу 1944. понели у Москву и архиву Врховног штаба у џаковима како би је, наводно, заштитили од могућег уништења у земљи у завршници рата. И данас се питамо шта је са том грађом и зашто она није враћена у земљу после рата? Да ли је неко намерно желео да је склони од очију југословенске јавности, како неке „истине“ не би изашле на видело?

мандант пре доношења одлуке о рушењу моста није могао знати распоред и намере четничких јединица нити је, што је најважније, располагао информацијом која је била битна: немачка офанзива се, ту на обали Неретве, у ствари завршавала, што је за нас, наравно, било повољно. Послератним увидом у немачка документа утврђено је, наиме, да Немци нису планирали прелазак Неретве. Били су смислили да нас потисну до ње, ваљда рачунајући да ће остали део посла обавити јаке четничке групације¹⁰⁰.

Ова тврдња генерала Коче Поповића, која се мора узети као веродостојна, с обзиром на то да је он био један од кључних актера тих догађаја, и као таква представља прворазредан извор (без обзира на то што је изнета много година по завршетку те битке), не само да негира било какву „генијалну и промишљену варку“, већ указује и на један важан податак који је недовољно присутан у нашој историографији. Реч је о томе да Немци нису ни планирали прелазак Неретве, већ да се зауставе на њеној десној обали, рачунајући да ће остали део посла (уништење партизанске групације у случају преласка реке) обавити Италијани и јаке четничке групације. Отвара се питање: како би се у том случају развијала ситуација на Неретви почетком марта 1943. и да ли би дошло до преговора са Немцима, које је иницирао Врховни штаб у ситуацији када су се Оперативна група дивизија и болница, без обзира на тренутни успех у противудару код Горњег Вакуфа у којем су Немци одбачени ка Бугојну, и даље налазили у тешкој ситуацији?

Мартовски преговори 1943. године

Мартовски преговори које је водио Врховни штаб НОВЈ са немачким командама у НДХ 1943. године деценијама су после рата представљали табу тему у југословенској јавности, све док о њима није јавно проговорио Тито 1978. године у Јабланици, приликом прославе 35-годишњице битке на Неретви. Зашто се о тој теми у југословенској историјској публицистици све до 80-их година углавном ћутало, док су о њој после рата увелико писали британски, немачки и амерички историчари?¹⁰¹ Да

¹⁰⁰ А. Ненадовић, *Разговори с Кочом*, стр. 65–66.

¹⁰¹ О партизанско-немачким преговорима у иностранству су писали: Stephen Clissold, *Whirlwind. An Account of Marshal Tito's Rise to Power*, New York, 1949; Wilhelm Hötl (Walter Hagen), *Die geheime Front*, Linz und Wien, 1950; Rudolf Kiszling, *Die Kroaten*, Graz-Köln, 1956; Paul Leverkühn, *Der geheime Nachrichtendienst der deutschen Wehrmacht im Kriege*, Frankfurt am Main, 1960; Hellmut Günther Dahms, *Der zweite Weltkrieg*, Tübingen 1960; Plötz, *Geschichte des zweiten Weltkrieges*, Würzburg, 1960; Antony Pirie, *Operation Bernhard*, Cassel, London, 1961; Jaques de Launay, *Secret Diplomacy of World War*, III, New York, 1963; Jaques de Launay, *Historie, contemporaine de la diplomatie secrète*, Bruxelles, 1965; Ulrich Kai, *Jagd auf Tito*, Rastatt (Baden), 1966; Milovan Đilas, *Conversations with Stalin*, New York, 1962; Ladislaus Hory, Martin Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*, Stuttgart, 1964; Gert Bulhajt, *Der deutsche Geheimdienst*, München, 1966; Ivan Avakumović, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London, 1969; Stevan Pavlowitch, *Yugoslavia*, London, 1971; Walter Roberts, *Tito, Mihailovic and the Allies 1941–1945*, New Jersey, 1973; Jozo Tomasevich, *The Chetniks, War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945*, Stanford, California, 1975; Milovan Đilas, *Wartime*, New York, 1977; Milovan Đilas, *Der Krieg der Partisanen*, Wien, 1978; Emile Guikovaty, *Tito*, Paris, 1979.

Од домаћих аутора о партизанско-немачким преговорима писали су: Славко Одић, *Неостварени планови*, Загреб, 1961; Душан Пленча, *Међународни односи нове Југославије у току Другог светског рата*, Београд, 1962; Коча Поповић, *Белешке уз ратовање*, Београд, 1978; Богдан Кризман, *Павелић између Хитлера и Мусолинија*, Загреб, 1980; Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију Ј. Б. Тита*,

ли је заиста реч о забрањеној теми, или се, како пише Мишо Лековић, аутор прве студије која је на ту тему написана код нас 1985. године, „југословенски историчари нису упуштали у њену обраду, јер нису имали на располагању поуздане изворе за реконструкцију и тумачење преговора“. Шта је у питању, за нас је мање релевантно од чињенице какве су резултате ти преговори објективно требало да донесу партизанској страни у ситуацији у којој се налазила Оперативна група Врховног штаба и болница у кањону Неретве почетком марта 1943. године.

Сем једног документа, тзв. „меморандума“, партизанска преговарачка страна није оставила никаквих писаних трагова о њима (па ни по завршетку рата, бар у виду сећања): делегати су добијали усмена упутства за вођење преговора, а и сами су подносили усмене извештаје о њиховим резултатима. Тек се нешто више могло сазнати из немачких докумената, делом из архива у Бону и Лондону, а делом из Националног архива у Вашингтону (заплењених немачких докумената), која су временом постала доступна научној јавности. Она, додуше, бацају више светла само на прве, прелиминарне преговоре који су 11. марта 1943. вођени у Горњем Вакуфу, чија се садржина могла сазнати из записника и писмених предлога које је делегација Врховног штаба поднела, те каснијих извештаја немачког посланика у Загребу Зигфрида Кашеа. Недостају, међутим, сведочења, објашњења и тумачења упућених личности са партизанске стране, тако да фрагментарност тих извора у целини и данас онемогућава да се то питање до краја и објективно истражи, бар у оним сегментима који су утицали (уколико су утицали) на „расплет“, односно, „преокрет“ који се „десио“ у време најжешћег притиска непријатеља на партизанску групацију у кањону Неретве, а који ће партизанима пружити шансу не само да остваре предах и пронађу спас преласком на леву обалу реке, већ и да се окрену неутралисању свог главног непријатеља у источној Херцеговини и Црној Гори, који им је стајао на путу према Србији као главном стратешком одредишту.

О мартовским преговорима 1943. и данас су подељена мишљења која, на једној страни, пренаглашавају, а на другој, негирају њихов значај за исход догађаја на Неретви: „Након постигнутог успеха у противудару ОГД код Горњег Вакуфа, врховни командант Тито је наредио да се све снаге поново прегрупишу и наставе дејства у супротном правцу у долини Неретве, правцем Прозор – Јабланица – Прењ и даље кроз Херцеговину. Немци су констатовали да се партизанска групација пробија ка северу, што најбоље потврђује да је циљ био постигнут рушењем мостова и противударом, пошто је створена забуна у противничким редовима у погледу даљих намера једини-

Загреб, 1982; Бранко Петрановић, *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945*, Београд, 1983; Мишо Лековић, *Мартовски преговори 1943*, Београд, 1985; Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма*, Београд 1985; Никола Поповић, *Југословенско-сојетски односи у Другом светском рату*, Београд, 1988; Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд, 1992; Бранислав Глигоријевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Београд, 1992; Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1941–1945*, III, Крагујевац, 1995; Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, Београд, 1999. и други.

Међу југословенском политичком емиграцијом после рата партизанско-немачким преговорима су се бавали: Живко Топаловић, *Покрети народног отпора у Југославији 1941–1945*, Париз, 1958; Боровије Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Кливленд, 1958; Михаило Минић, *Расуте кости*, Детроит, 1965; Илија Јукић, *Погледи на прошлост, садашњост и будућност хрватског народа*, Лондон, 1965; Ђоко Слијепчевић, *Југославија уочи и за време Другог светског рата*, Минхен, 1978.

ца НОВЈ. Тако је Главна оперативна група дивизија поново преузела иницијативу и пренела тежиште борбе са севера на југ, у супротном правцу – тамо где се то није ни очекивало [...]“¹⁰² Овакви стереотипи у тумачењу „Битке на Неретви“ који су деценијама доминирали у нашој историографији, пре свега, неутемељени на релевантним изворима (одлукама, наредбама, преписци Врховног штаба и немачких команди), којих заправо и нема, бар када је реч о архиви Врховног штаба, лишени су сваке научне критичности у вредновању објективне ситуације у којој се налазила партизанска група у кањону Неретве. Коначно, много година касније, о томе је „проговорио“ и Коча Поповић, као један од актера тих догађаја (2. дивизија којом је он командовао учествовала је у противудару и заузела Горњи Вакуф), квалификујући такво тумачење као „озваничену легенду која не одговара истини“.

Шта се заиста догодило у кањону Неретве почетком марта 1943? Колико су мартовски преговори 1943, које је иницирао Врховни штаб када је преко заробљеног немачког мајора Артура Штрекера (Штрекер је заробљен 4. марта у захвату комуникације Горњи Вакуф – Прозор) упутио немачкој страни предлог за обнову преговора о размени заробљеника и уједно понуду обуставе непријатељстава док буду трајали преговори,¹⁰³ објективно могли да утичу на расплет те ситуације? Посебно ако се има у виду да су они трајали све до краја марта 1943, када је криза на Неретви одавно већ превазиђена и какве је мотиве партизанска страна имала у тако промењеној ситуацији?

Први контакти између Немаца и партизана успостављени су још у лето и јесен 1942. године у Ливну преко немачког инжењера Ханса Ота (припадника службе Абвер), а имали су за циљ размену заробљеника. Преговоре је у Загребу с генералом Глезом фон Хорстенауом, крајем августа 1942, водио Маријан Стилиновић (размена је обављена у септембру), а новембра исте године нове преговоре с партизанске стране водио је Владимир Велебит. Међутим, због отпочињања операције „Вајс“ овога пута није дошло до споразума. Нови разговори о размени заробљеника почели су након заробљавања мајора Артура Штрекера, команданта батаљона у једном пуку немачке 718. пешадијске дивизије. Идеја о тим преговорима потекла је од Врховног штаба (5. марта 1943). Они су отпочели у Горњем Вакуфу 11. марта, средином марта су настављени у Сарајеву, а крајем марта и почетком априла окончани у Загребу. Партизанску делегацију на преговорима чинили су Владимир Велебит, Милован Ђилас и Коча Поповић.

Објашњавајући мотиве Врховног штаба, Мишо Лековић у својој студији о мартовским преговорима 1943. године пише да је Тито намеравао (како се и сам изразио) да завара и „неутралише“ Немце, „нудећи им неке привидне уступке“: „Рачунало се да би немачка страна била заинтересована за примирје ако би јој се пружила уверавања да партизанске снаге неће дејствовати северно од демаркационе линије, у немачкој окупационој зони, већ да ће наступати само преко Неретве, у италијанској зони, да би тамо разбиле четнике који се припремају да се прикључе англо-америчким трупама, уколико се оне буду искрцале на јадранску обалу“.¹⁰⁴ Као доказ да партизанске снаге не плани-

¹⁰² Цитат је преузет из уџбеника *Војне историје* на Војној академији, Београд, 1980, стр. 404.

¹⁰³ Милован Ђилас, *Une guerre dans la guerre Yougoslavie 1941–1945*, Paris, 1979, стр. 342.

М. Ђилас тврди да је то била Титова иницијатива коју су подржали његови најближи сарадници – Ранковић, Ђилас и Пијаде, који су се тог дана (4. марта) затекли у седишту Врховног штаба. (Исто.)

¹⁰⁴ Мишо Лековић, *Мартовски преговори 1943*, Београд, 1985, стр. 50.

рају дејства преко демаркационе линије, требало је употребити заустављање њихових јединица после успешно изведеног противудара код Горњег Вакуфа почетком марта, у којем су немачке трупе биле одбачене ка Бугојну и уверити Немце да би се партизанске снаге, после преласка Неретве и разбијања четника, пребациле у Санџак, на територију у италијанској окупационој зони, где би, удаљене од комуникација и важнијих привредних објеката, најмање сметале Немцима и не би угрожавале њихове војне и привредне интересе.¹⁰⁵ У својим сећањима¹⁰⁶ и Милован Ђилас тврди да је Тито био заинтересован да се Немцима јасно стави до знања да би се партизани, ако договор успе, радо повукли на територију Санџака, у област која је Немцима „најмање важна“: „Немци нису смели знати ни наш главни циљ – продор у Србију, ни простор који смо намеравали заузети – северну Црну Гору, Санџак и делове Косова и јужне Србије, јер смо били свесни немачке осетљивости на Србију, као на централну балканску област и народ са снажним антинемачким и државотворним осећањима. Али нешто уверљиво смо им морали пружити: Санџак је био 'најбезвредније', најсиромашније и најзабаченије тле, а четници наш непријатељ од кога су и Немци зазирали, упркос томе што се већ поодавно нису с њима тукли. Према томе: Санџак је био будућа партизанска територија, а четници као 'главни противник'. Питање Италијана, будући да су немачки савезници, требало је избегавати, а у крајњем случају поставити оштро: будући да они наоружавају четнике и заједно с њима се боре – сукоби с њима се не могу избећи. Није било речи о обустави борби између Немаца и нас, али – то се подразумевало.“¹⁰⁷ Избор Санџака за „будућу партизанску територију“, М. Лековић доводи у везу са понудом коју је наводно генерал Хорстенау преко Маријана Стилиновића упутио партизанима још у августу 1942. године. Наиме, немачки генерал је том приликом понудио партизанима једну територију „да се они као најјача војна снага на Балкану примире, да ће их Немци толерисати и да ће на тој територији партизани бити суверени“, а заузврат, партизани би дозволили Немцима несметано коришћење сировина и њихов извоз у Рајх.¹⁰⁸

Врховни штаб је искористио заробљавање немачког официра, да би 5. марта 1943. уз Штрекерово писмо (адресовано на штаб 718. дивизије у Сарајеву) проследио Немцима и свој предлог (позив) за вођење преговора о размени заробљеника, признању НОВЈ статуса зараћене стране и о „додели територије“ партизанским снагама где би се оне пребациле.¹⁰⁹ Нашавши се у ситуацији да одлучује о судбини

¹⁰⁵ Исто, стр. 50–51.

¹⁰⁶ М. Ђилас, *Une guerre dans la guerre Yougoslavie 1941–1945*, стр. 243.

¹⁰⁷ Наведено према: М. Лековић, *Мартовски преговори*, стр. 71–73.

¹⁰⁸ Исто, стр. 51.

В. Казимировић, међутим, тврди да ни у дневнику генерала Хорстенауа, па ни у његовим другим забелешкама и извештајима, нема ни помена о једној оваквој понуди: „[...] У заоставштини генерала фон Хорстенауа налазе се неки други, сасвим тачни подаци. На пример, да му је Врховни партизански штаб, током договора о размени заробљеника у лето 1942, понудио да упути свог представника ради директних преговора 'са вођом партизана у Босни, који је познат под псеудонимом Тито'. Тај податак налази се у писму генерала Хорстенауа команданту Југоистока, генералу Леру. Залажући се за то да се прихвати партизанска понуда, фон Хорстенау је у том писму приметио 'да један контакт лично са Титом не би, без сумње, довео до неког споразума, али би сигурно омогућио увид у будуће намере партизана'“. (В. Казимировић, *Србија и Југославија*, књ. IV, стр. 1057–1058)

¹⁰⁹ М. Лековић, *Мартовски преговори*, стр. 54–55.

предлога партизанског врховног штаба, при том и сам заинтересован за успоста-вљање и одржавање трајније везе са њим (искуство из августа 1942, када је при-мио партизанског преговарача Маријана Стилиновића, било му је блиско), генерал Хорстенау је 9. марта поручио генералу Литерсу, чије су јединице изводиле опера-ције у долини Неретве, да обавести партизански штаб да је немачка страна при-хватила предлог о разговорима и овластио га да организује састанак са партизан-ским делегатима.¹¹⁰ Већ 10. марта из Штаба немачке 717. пешадијске дивизије упу-ћена је порука Врховном штабу НОВЈ да пошаље свог делегата (или делегате) у Бугојно. Партизанска делегација, коју су чинили Владимир Велебит, Милован Ђи-лас и Коча Поповић, 11. марта водила је прве (прелиминарне) разговоре са Немци-ма у Горњем Вакуфу, који ће касније (као „главни“) бити настављени у Сарајеву и Загребу и трајаће све до краја марта и почетка априла 1943. године.

Истога јутра, када је Штрекерово писмо упућено немачкој команди (5. марта), Врховни штаб је, наводно, уз напомену „строго поверљиво“, саопштио своју одлуку о форсирању Неретве и о продору правцем Прозор – Јабланица – Прењ и даље ка истоку. Одлучено је да се изврше одговарајуће поправке на порушеном мосту код Јабланице, како би се преко њега могле пребацити трупе, рањеници и болесници и лако оружје, укључујући и оруђа на расклапање.¹¹¹ У току ноћи 6/7. марта, преко гвоздене конструкције порушеног (боље рећи, преломљеног) моста, где је од даса-ка и балвана импровизован прелаз, пребациле су се јединице Оперативне групе, а од 8/9. марта и колоне рањеника и болесника, како оних лакших, покретних, тако и оних на носилима. Сва моторна возила, тенкови, хаубичка артиљерија, комора и све што се није могло пребацити преко беспутних падина кршевитог Прења, на ру-кама или коњима, уништано је и бацано у набујалу Неретву.

Хронологију преговарања са Немцима (11. март, средина марта, крај марта и поче-так априла 1943) наглашавамо због поређења са ситуацијом која се упоредо одвијала на терену и која је, у односу на почетне позиције, када су иницирани (5. марта) партизан-ско-немачким преговорима давала нову димензију. У време када се тек ишчекивао не-мачки одговор на понуду Врховног штаба од 5. марта 1943. (одговор је, иначе, стигао 10. марта), Оперативна група је у ноћи између 6. и 7. марта форсирала Неретву преко гво-здене конструкције порушеног железничког моста у Јабланици, потукла четнике на левој обали реке (истурене групе од око 4.800 четника под командом Војислава Лукачевића, код Коњица),¹¹² до средине марта пребацила рањенике (чиме је најкритичнија фаза бит-ке на Неретви за партизане била преброђена) и преко Прења и Трескавице¹¹³ упутила

¹¹⁰ Хорстенау је, иначе, већ располагао Леровим одобрењем да се може ступати у контакте са парти-занском страном. У разговору који су Лер и Хорстенау водили 15. децембра 1942, како се наводи у запи-снику са тог састанка, Лер није имао ништа против ступања у везу с Титом, једино у информативне свр-хе и то преко посредника, уз напомену да том приликом немачка страна „не треба да се сувише много испољава“. (Војни архив Београд, НAW-H-T-501, р. 261, с. 437–438)

¹¹¹ Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 14, стр. 122, 123, 126, 128, 130, и 133.

¹¹² Д. Лукач, *Трећи Рајх*, књ. III, стр. 426.

¹¹³ Положај Оперативне групе и великог броја рањеника и болесника био је и даље веома тежак. Само у Централној болници било их је око 4.000, од којих 800 на носилима и 1.500 које је требало преносити на коњима. Сва та маса војске, рањеника и болесника, која је журила да се што брже пребаци у рејон Борачког језера, пре него што је немачке трупе евентуалним продором из Коњица, уз Неретву, онемогу-

се у правцу источне Херцеговине и Дрине, да би потом у рејону Чичева, Главатичева, Устиколине, Невесиња и Калиновика разбила јаче четничке снаге (сукоб који се у историографији тумачи као „одлучујућа битка у југословенском грађанском рату“)¹¹⁴ и тиме пробила фронт њихове одбране Херцеговине. Док су се четничке јединице под непрекидним борбама повлачиле на десну обалу Дрине коју су, према Михаиловићевом наређењу морале бранити „по сваку цену, до последњег човека“,¹¹⁵ у првој половини априла 1943. године Оперативна група дивизија и Врховни штаб пребациће се у Црну Гору, приближивши се свом главном стратешком циљу и плановима о „освајању“ Србије.

У односу на почетне позиције, када је Немцима упућена понуда за разговоре, које је Владимир Велебит дефинисао као „преку потребу да се нашим јединицама стешњеним у долини Неретве обезбеди неколико дана предаха да бисмо могли, поред форсирања Неретве, евакуисати рањенике и сместити их на источном делу Прењских обронака, као и да се ослободимо ситуације која нас је силила да истовремено водимо борбу фронтално – са четницима, који су настојали да нам спрече продирање у Херцеговину, и у одступању – са Немцима, који су нас упорно нападали с леђа“,¹¹⁶ услови у којима се нашла Оперативна група дивизија крајем марта и почетком априла изменили су се у великој мери, а самим тим и мотиви од којих је Врховни штаб полазио 5. марта у својој иницијативи Немцима. Иако се у Врховном штабу није знало да је немачко командовање средином марта одлучило да своје јединице застави на десној обали Неретве,¹¹⁷ то што партизанима после преласка Неретве није више у тој мери претила опасност од интервенције немачких трупа, као у време док су се налазили на десној обали реке, дало им је „одрешене руке“ да се окрену свом „најопаснијем и највећем непријатељу“; требало је искористити шансу да се неутра-

ће у томе, налазила се на скученом простору на стрмим падинама Прења, изложена непрекидној ватри немачке артиљерије и авијације. Ситуација је била утолико тежа што је епидемија тифуса и дизентерије захватила велики број рањеника и бораца и што су, поред 600 заробљених италијанских војника, за ношење рањеника и болесника морале бити ангажоване и две дивизије, чиме је борбена способност Оперативне групе била знатно умањена.

¹¹⁴ Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. 2, Београд, 1999, стр. 118.

¹¹⁵ Зборник НОР-а, XIV-2, стр. 572; Наређење Д. Михаиловића од 6. априла 1943. године

¹¹⁶ М. Лековић, *Мартовски преговори*, стр. 74. (Лековић се позива на писмену изјаву коју му је Велебит дао 1967. године).

¹¹⁷ Наређењем генерала Литерса од 16. марта било је предвиђено да немачке дивизије буду пребачене у „рејоне осигурања на територији Хрватске где ће време до краја априла искористити за обуку, попуну резерви и попуну људством“. Тако је 714. дивизији наређено да остане у западној Босни и на Банији, 369. хрватској пешадијској дивизији да преузме рејон у источној Босни који је пре офанзиве држала 718. дивизија, а СС дивизији „Принц Еуген“ да обезбеђује бокситне руднике у околини Мостара. 717. дивизија је најпре добила задатак да се пребаци на простор североисточно од Сарајева и затвори правац Сарајево–Вишеград, како би спречила евентуални продор партизанских снага које су после преласка Неретве наступале ка Фочи, да би јој затим предстојало пребацивање у Грчку. (Зборник НОР-а, XII-3, стр. 171–177.)

Процењујући ситуацију код непријатеља, средином марта 1943, генерал Литерс је констатовао да је „непријатељски отпор против немачких дивизија које су нападале углавном сломљен“, „Титова држава је разбијена и његова војска у распадању“, а „операција Вајс II“ у суштини завршена“. У складу са том ситуацијом, закључио је Литерс, „даљем развијању непријатеља постављене су тиме границе, пошто гоњење непријатеља није могуће на територији јужно, односно источно од Неретве због политичких односа са Италијанима“. „Стога је“, прецизирао је он непосредне задатке немачких трупа на територији НДХ, „сигурност умирених територија против поновног продора устаника главни задатак за најближу будућност“. (Исто.)

лишу четници пре него што дођу у прилику да се сретну са западним савезницима на јадранској обали. Заинтересован за трајнију обуставу непријатељстава са Немцима, како би се главни удар усмерио ка четницима, Врховни штаб је, преко својих овлашћених представника (партизанске делегације коју су чинили Владимир Велебит, Милован Ђилас и Коча Поповић), немачкој страни у Горњем Вакуфу (команданту 717. пешадијске дивизије) 11. марта 1943. предложио: „1) У датој ситуацији не постоји никакав разлог да немачки Вермахт води ратна дејства против НОВЈ с обзиром на ситуацију, противника и интересе и једне и друге стране. Према томе, у обостраном је интересу да непријатељства буду обустављена. У вези с тим, немачка команда и ова делегација морале би да прецизирају своје предлоге о евентуалној зони и правцима економских и других интереса; 2) НОВЈ сматра четнике главним непријатељима; 3) У току трајања преговора о свим овим тачкама предлажемо престанак ратних дејстава између немачких трупа и снага НОВЈ.“¹¹⁸

Садржај овог документа, „меморандума“ који су потписала сва три члана партизанске делегације, готово је у свему истоветан са забелешком (записником) начињеном у току разговора који су вођени у Горњем Вакуфу 11. марта 1943. Једино се у њему не помиње одлучност НОВЈ да се супротстави британским трупама у случају њиховог искрцавања на југословенску територију, уколико би дошло до њихове подршке четницима. Таква одлучност је постојала и разлози за њу су били разумљиви (страх од савезничке подршке четницима), али је делегација закључила да то не треба истицати у том документу. Осим службене забелешке која је сачињена у Штабу немачке 717. пешадијске дивизије у Горњем Вакуфу и коју су, такође, потписали Велебит, Ђилас и Поповић, постоји још једна немачка службена забелешка коју су 31. марта 1943. саставили официри немачке војне обавештајне службе (Абвера) при 718. немачкој пешадијској дивизији, о разговору са чланом партизанске делегације Владимиром Велебитом у Сарајеву. У том акту забележено је да је Велебит, поред осталог, изјавио: „Ми смо мишљења, а то нам је и незванично стављено до знања, да Немци немају никаквих територијалних аспирација на територије бивше Југославије, него да у садашње време имају само стратегијске и привредне, а евентуално и политичке интересе. Према томе, они ће по завршетку рата напустити земљу [...]“ Истичући да се народноослободилачки покрет залаже за слободну Југославију у којој ће сва словенска племена имати иста права и у којој неће владати само Срби, Велебит је нагласио да НОП у националном четничком покрету види свог „највећег и најопаснијег непријатеља који тежи да створи Велику Србију [...]“ У том смислу, Велебит је саопштио немачким обавештајним официрима: „Под таквим околностима ми немамо више никаквог повода да се боримо против немачке војске, нити да наносимо штете немачким интересима у целој земљи, били они војне или привредне природе, а такође и интересима саобраћаја. Ми не тражимо никакву противуслугу. Треба нам само дати прилику да се боримо против четника да би их уништили. Врло је жалосно што ће и Италијани бити у то увучени и сносити последице, али је то судбина 'савезника' [...]“

Велебит је у Сарајеву поновио да је жеља Врховног штаба НОВЈ да се повуче у једну одређену област, пре свега у неки четнички крај; географски, то би могла бити

¹¹⁸ Факсимил овог документа објављен је у књизи: В. Дедијер, *Нови прилози за биографију Ј. Б. Тита*, књ. 2, стр. 805.

област на западу са границом на Неретви, а на северу правцем Коњиц – Калиновик – Фоча... Описујући борбе партизана са припадницима војске генерала Михаиловића, он је немачким обавештајним официрима саопштио да је мало недостајало да партизани између Главатичева и Калиновика заробе и самог Дражу Михаиловића: „Нашли смо још топли чај који он није стигао да попије [...]“ Одговарајући на бројна питања немачких обавештајних официра, Велебит је, поред осталог, изјавио да се у редовима партизанске војске налази око 70% Срба, 20% Хрвата и 10% муслимана; да у партизанским оперативним јединицама има између 50.000 и 60.000 бораца, чији се број од почетка немачке офанзиве „Вајс“ повећао, будући да се велики број сељака из „прочешљаних“ области прикључио партизанским јединицама [...]“¹¹⁹

У немачким документима не налазимо податке о томе да ли је дошло до било каквог формалног договора о примирју (бар на краће време) између Врховног штаба и надлежних немачких команди, понајмање о неком договору који се тицао заустављања Немаца на Неретви. Напротив, из немачких докумената се види да Немци у току операције „Вајс“ нису ни планирали да прелазе Неретву. То је чињеница на коју нам указује и цитирана наредба генерала Литерса од 16. марта 1943. године.¹²⁰ Немачки план је, пре свега, подразумевао уништење „комунистичке државе“ у централној Босни и чишћење те зоне од партизана. Главномандујући немачких снага које су учествовале у тој операцији, генерал Литерс у свом извештају од 31. марта 1943. потврдио је управо те намере: „Велики делови земље ослобођени су од вишемесечне страховладе, комунистичка држава и њена организација су разбијени, мада је, на жалост, јачим деловима пошло за руком да се спасу преласком преко Неретве [...]“ Према извештају генерала Литерса, партизани су имали огромне губитке – 11.915 мртвих, не рачунајући 616 партизана који су по одлуци преког суда стрељани одмах након заробљавања. Укупним губицима Литерс је додао и 2.506 заробљених партизана, од којих је 775 било одведено у концентрационе логоре.¹²¹ У том смислу, неутемељена су и тумачења која заустављање Немаца на десној обали Неретве доводе у везу са разговорима које је партизанска делегација понудила и водила са немачким представницима у Горњем Вакуфу, а касније у Сарајеву и Загребу.

На судбину и карактер мартовских преговора, међутим, пресудно је утицао став званичног Берлина. Наиме, истога дана када је партизанска делегација стигла у Горњи Вакуф, сам Хитлер је, обавештен о Титовој понуди за отпочињање преговора, наводно наредио да се „с бунтовницима не преговара, већ да се они стрељају [...]“¹²² После те Хитлерове реакције, која је у основи одражавала негативан став немачког врха према евентуалним преговорима са партизанским главним штабом, разговори који су вођени у Горњем Вакуфу, Сарајеву и Загребу и то на нижем нивоу, јер у њима нису учествовали званично ни генерал Хорстенау, ни Зигфрид Каше, без обзира на то што су за њих били веома заинтересовани, нису ни могли

¹¹⁹ Војни архив, Београд, NAW-H-T-315, р. 2271, с. 1475-147; NAW-H-T-821, р. 296, с. 777, 779.

¹²⁰ Зборник НОР-а, XII-3, стр. 171-177.

¹²¹ Зборник НОР-а, IV-11, стр. 599; В. Казимировић, *Србија и Југославија*, књ. IV, стр. 1074.

Ј. Томашевић тврди да су међу тим губицима налазе и цивилне жртве, обзиром да је партизанске јединице према Неретви пратио и велики број цивила са Баније, Кордуна и Босанске крајине. (Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 220).

¹²² В. Казимировић, *Србија и Југославија*, књ. IV, стр. 1078.

имати форму званичних преговора. То истиче и сам Ђилас у својим сећањима¹²³ тврдњом да су, супротно очекивањима партизанске делегације да ће у Загребу са Немцима бити вођени „главни преговори“, „[...] у свему одржана два састанка под руководством једног пуковника плаве косе, који је више личио на дипломату него на официра [...] Немци су водили разговоре на ниском нивоу; ми то нисмо очекивали; у мојим очима био је на тај начин смањен значај преговора [...]“¹²⁴

Упркос Хитлеровом наређењу да се партизанска понуда безрезервно одбаци, генерал Хорстенау и Каше, немачки посланик у Загребу, покушали су преко својих веза у Берлину (у Министарству иностраних послова и немачкој Врховној команди) да утичу да се шанса за споразумевање са партизанима искористи.¹²⁵ Да би располагао са неком врстом доказа да партизани озбиљно размишљају о својим предлозима, Хорстенау је препоручио Владимиру Велебиту, приликом њиховог неформалног сусрета у Загребу, да партизани у потпуности обуставе нападе на пругу Загреб – Београд, пре свега у Славонији, што ће каснијом наредбом Врховног штаба из априла 1943. бити и учињено.¹²⁶ Ни немачки посланик у Загребу није одустајао од идеје да Берлин убеди у потребу споразумевања са партизанима. Након првих прелиминарних разговора у Горњем Вакуфу, Каше је 17. марта упутио телеграм Министарству спољних послова Рајха, напомињући да ће партизани обуставити борбу против Осовине ако им Немци дозволе да буду сами у њиховој одређеној зони – Санџаку, одакле би водили борбу против четника: „Постоји могућност, да Тито са својим присталицама обустави борбу против Немачке, Италије и Хрватске и да се повуче у Санџак, да би се тамо обрачунао са Михаиловићевим четницима. Није искључено ни да Тито окрене леђа Москви и Лондону који су га оставили на цедилу [...]“¹²⁷ Упркос добијеном укуру због тог телеграма и изричитој забрани да и даље контактира са партизанима, Каше је још једном, у телеграму Рибентропу од 31. марта 1943, покушао да докаже да се „не би смело тек тако одбацивати могућност за политичко решење“ партизанског питања, „поготово што постоји довољно доказа да се у Титова обећања може имати пуна вере [...]“¹²⁸

Ослањајући се на своју понуду Немцима, а на другој страни, погрешно процењујући расположење према преговорима у немачким војним и политичким круговима,¹²⁹ Тито се крајем марта и почетком априла 1943. у комуникацији са партизан-

¹²³ Милован Ђилас, *Der Krieg der Partisanen*, Wien, 1978, стр. 324–325.

¹²⁴ Наведено према: В. Казимировић, *Србија и Југославија*, књ. IV, стр. 1078.

¹²⁵ Исто.

¹²⁶ У Загребу је Владимир Велебит почетком априла 1943. обавестио немачке представнике да се Врховни штаб сагласио са њиховим захтевима да се обуставе напади партизанских јединица и диверзаната на железничку пругу Загреб – Београд и да је он добио овлашћење да такво наређење пренесе партизанском штабу у Славонији. О томе је Велебит претходно обавестио и Штаб 718. немачке дивизије у Сарајеву, где се задржао на путу за Загреб. (М. Лековић, *Мартовски преговори*, стр. 194.) Наређење о обустављању напада на пругу Загреб – Београд Велебит је пренео Штабу III оперативне зоне Хрватске 13. априла 1943. године. (Грађа за историју НОП-а у Славонији, књ. 5, Славонски Брод, 1966, стр. 90)

¹²⁷ Наведено према: В. Казимировић, *Србија и Југославија*, књ. IV, стр. 1080.

¹²⁸ Исто, стр. 1081.

¹²⁹ „Ни у политичком ни у војном врху Немачке,“ пише В. Казимировић, „нико ни у једном часу није ни помишљао на неки озбиљнији, поготову трајнији и далекосежнији аранжман са партизанима. Уосталом, довољно је рећи да је Хитлер, на вест да су партизани затражили преговоре у циљу закључења примирја, кратко и јасно одсекао – да се са бунтовницима не преговара, већ да се они стрељају.“ (Исто, стр. 1076)

ским штабовима на терену трудио да се придржава датих обећања немачким командама. Како му је главни циљ био да „неутралише“ Немце и добије одрешене руке да би се окренуо уништењу свог главног и најопаснијег противника, он је прихватио захтев генерала Хорстенауа да се у време преговора обуставе напади јединица НОВЈ на пругу Загреб – Београд и на комуникације у источној и средњој Босни. Од Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 29. марта 1943. године, Тито, Ранковић и Жујовић захтевали су да се на свом путу, приликом пребацивања „на санџачку страну“ са VI бригадом, појачаном деловима Мајевичког одреда или Фрушкогорским одредом, не сукобљавају са Немцима, не предузимају никакве акције на прузи (Сарајево – Вишеград) „јер је то у интересу садашњих наших операција. Најважнији наш задатак сада јесте уништити четнике Драже Михаиловића и разбити његов управни апарат, који представља највећу опасност за даљи ток народноослободилачке борбе“.¹³⁰ Да би ојачао Оперативну групу, Тито је наредио да се из источне Босне пребаци VI источnobосанска бригада, како би садејствовала 1. пролетерској дивизији у форсирању Дрине и њеном продору ка Лиму.¹³¹ Истовремено, од Првог босанског корпуса тражио је (30. марта) да пребаци једну своју дивизију у источну Босну ради учешћа у „разбијању четничких банди у источној Босни“ и да прекине акције против хрватских и немачких снага у Босанској крајини и средњој Босни. Штабу тог корпуса Тито је, поред осталог, писао: „Искористивши контакт за размјену заробљеника са Нијемцима ми смо успјели неутрализовати Нијемце од четника и Талијана. О томе морате водити и ви рачуна и сву вашу борбу употребити против четника у централној Босни и Крајини, а одбрамбену борбу водити против усташа, ако вас нападну или помажу четнике. Ми смо ријешили употребити све наше снаге на разбијање и уништење те издајничке банде која представља највећу опасност не само за народноослободилачку борбу, но и убудуће“.¹³² Само неколико дана касније, истом штабу 4. априла је јављао „да се Озренски четници налазе у борби против Њемаца и усташа и да су уништили њемачки воз са војском. Придобијте их успут за нас“.¹³³

Упоредо са наређењима о обустави дејстава против немачких трупа у Славонији и источној Босни и пребацивању појединих јединица у источну Босну ради попуне Оперативне групе, Врховни штаб је Штабу 1. пролетерске дивизије (која је наступала непосредно уз демаркациону линију) наредио да избегава додир са немачким трупама које се могу очекивати у рејону Горажда. Пред том дивизијом, која је избила на Дрину низводно од Фоче, био је тежак задатак: требало је форсирати Дрину на чијој су се десној обали налазиле утврђене четничке и италијанске снаге и продужити наступање у Санџак, ка долини Лима. У својој наредби Штабу 1. пролетерске дивизије за форсирање Дрине, од 30. марта, командант дивизије Коча Поповић је инсистирао да „тим или другим поводом НИКАКО НЕ ДОЂЕ ДО СУКОБА СА ДЕЛОВИМА НЕМАЧКЕ ВОЈСКЕ“ (велика слова у оригиналу – прим. М. З.), која се према вашим извештајима налази у Горажду. Треба избегавати сваки, па и нај-

¹³⁰ Зборник НОР-а, II-8, Београд, 1959, стр. 359.

¹³¹ Исто.

¹³² Исто, стр. 360-361.

¹³³ Војни архив Београд, НОВЈ/ВШ, 7а-1-7.

мањи окршај, ма и са њиховим патролама.¹³⁴ Тито је и наредних дана (почетком априла) инсистирао да се Немци не нападају. Обавештен да се дуж комуникације Сарајево – Вишеград концентришу јаке немачке снаге,¹³⁵ у Врховном штабу се слутило да је у питању била нова офанзива против Оперативне групе, која је имала за циљ обезбеђење од искрцавања савезничких трупа. Своје страховање од нове немачке офанзиве у југоисточној Босни и Санџаку и искрцавања савезничких трупа на Балкану, Тито је 4. априла 1943. изразио и у телеграму Коминтерни,¹³⁶ да би истог дана обавестио и Штаб 1. босанског корпуса о концентрацији немачких трупа дуж поменуте железничке комуникације, упозоривши га да будно прати кретање немачких јединица, открије њихове намере и о томе обавести Врховни штаб.¹³⁷

Та ситуација подстакла је Врховни штаб на још већу журбу у реализацији свог главног стратегијског циља – разбијању четника у Црној Гори и продору на исток, чему је требало подредити све тактичке потезе, уз обавезно избегавање сукоба са немачким и домобранским јединицама и било каквих провокација на њихов рачун. Тито је тих дана (10. априла) писао Александру Ранковићу: „Изгледа ипак да је у Црној Гори ситуација боља но што смо мислили и да ће дати добре резултате ако се мало више заложимо с нашим снагама. Овдје је јасно једно: треба дати још један одлучан ударац четницима у самој Црној Гори и они ће се распасти. Према томе ћемо израдити наш стратегијски план“.¹³⁸

Партизанско-немачки преговори око размене заробљеника настављени су и касније: све до краја рата вршене су редовне размене заробљеника. Од краја 1943. године преговоре је водио Главни штаб Хрватске – једно време Маријан Стилиновић, затим Јосип Брнчић, а од марта 1944. године Борис Бакрач. У периоду између марта 1944. и маја 1945. године Бакрач је имао око 40 састанака са немачким представницима, од тога 25 у Загребу. Извештаји о преговорима подношени су Владимиру Бакарићу.¹³⁹ За разлику од тих, као и оних који су претходили мартовским преговорима

¹³⁴ Војни архив Београд, НОВЈ, 710-1/5-16.

¹³⁵ Информације су се односиле на јединице 717. пешадијске дивизије које су, после завршене операције „Вајс“, крајем марта и првих дана априла биле пребачене на простор у захвату железничке комуникације Сарајево – Вишеград, да би спречиле прелазак јединица Оперативне групе у немачку окупациону зону, после чега им је предстојало пребацивање у Грчку.

¹³⁶ Тито је у телеграму писао: „Према подацима добијеним од становништва, Нијемци су концентрисали на железничкој прузи Сарајево – Вишеград око 80.000 војника с много артиљерије и тенкова. Засад нам није познато какав им је циљ. На сарајевском аеродрому и у околини налази се сада 200 немачких авиона. Ми мислимо да то није само против нас, већ и ради обезбеђења од искрцавања савезника на Балкану. Стално нам стижу информације да се немачка војска и ратни материјал непрекидно превозе у правцу истока – Турске и Грчке“. (Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 14, Београд, 1982, стр. 215.) М. Лековић тврди да је поменута бројка од 80.000 војника бар петоструко увећана. (М. Лековић, *Мартовски преговори*, стр. 166).

Као што је то чинио и у претходним ситуацијама, Тито је у континуитету слао информације Коминтерни о току операција „Вајс“ и „Шварц“ и активностима јединица НОВЈ. Међутим, осим критике на рачун преговора које су партизани водили са Немцима, Тито није добио у време битке на Неретви и Сутјесци ни од Димитрова, ни од владе СССР-а ниједну депешу која се односила на борбе, премда их је редовно обавештавао о развоју ситуације. Владимир Дедијер пише да је једино преко радио-станице британске војне мисије добио радиограм охрабрења и признања од команданта савезничких снага на Блиском истоку генерала Александера. (В. Дедијер, *Ј. Б. Тито, Прилози за биографију*, Београд, 1953, стр. 373).

¹³⁷ Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 14, стр. 219.

¹³⁸ Исто, стр. 243.

¹³⁹ Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 222.

1943. и који су се такође водили око размене заробљеника, ти преговори који су у континуитету вођени у марту 1943. имали су много дубљу димензију. Без обзира на њихов неуспех, јер их на крају није одобрио сам Хитлер, не може се негирати да је у мартовским преговорима 1943. партизанска страна желела да оствари трајније примирје са Немцима, како би, неометана од њих, могла да се посвети свом главном стратешком циљу – уништењу четника и продору у Србију. Пораз четника у источној Херцеговини у марту 1943. имао је у стратешком смислу дугорочне последице, да би капитулацијом Италије у септембру 1943. њихова судбина на простору Југославије западно од Дрине практично била запечаћена. Зато се не можемо сложити с појединим историчарима који мартовским преговорима 1943. дају епизодни, тактички карактер, али ни са онима који их често злоупотребљавају као вид идентификације с трајном четничком колаборацијом (са Италијанима) од јесени 1941. године.

Мартовски преговори нашли су се 31. марта 1943. на мети оштре критике Коминтерне: „Нас чуди то што ви мењате заробљенике с Немцима, што шаљете к њима делегате који воде свакаке преговоре, а такође и што је немачки посланик у Загребу изразио жељу да се лично сретне с Вама. У чему је ту ствар? Води се жестоки рат са окупаторима и наједном долази до односа између вас и Немаца. Није ли све то повезано са политиком Немаца да искористе ваше људе ради распиривања међусобне борбе међу самим (Југословенима). Молим Ваше објашњење о том питању. Не мислите ли да је у садашње време интерес народноослободилачке борбе (не) незадовољство према Енглезима, већ развијање народне мржње против окупатора и пре свега против Немаца?“¹⁴⁰ Тито је одговорио већ истог дана, изражавајући негодовање због сумње „према нашим акцијама.“ Говорио је само о неопходности размене заробљеника, не дотичући политичке односе са Немачком и поручивао да ће „наша борба остати неокаљана каква је и досад била. Ваше прекоје ми нисмо заслужили и они су нам врло тешко пали“.¹⁴¹

У својој књизи „Разговори са Стаљином“, Милован Ђилас (један од тројице партизанских преговарача) после рата је описао ситуацију изазвану критиком Коминтерне: „Повод преговорима била је размена заробљеника, а суштина њихова сводила се на то да Немци признају партизанима право ратујуће стране, тј. да се обустави међусобно убијање рањеника и заробљеника. То је иначе био тренутак у коме су се Врховни штаб, главнина револуционарне војске и хиљаде рањеника налазили у животној опасности, па нам је био важан сваки предах ако бисмо до њега могли доћи. О свему томе требало је обавестити Москву. Али, били смо свесни – Тито јер је Москву познавао, а Ранковић и ја више инстинктом – да јој не треба рећи све. Саопштено јој је једино да разговарамо са Немцима о размени рањеника. Али, тамо у Москви, нису ни покушавали да се живе у наш положај, него су у нас посумњали упркос рекама већ отекле наше крви и одговорили нам врло оштро. Ја се сећам, било је то у млину крај реке Раме уочи нашег пробоја преко Неретве, како је на све то Тито реаговао: 'Ми смо у првом реду дужни да се старамо за своју војску и свој народ!' То је било први пут да је неко у Централном комитету отворено формулисао неистоветност са Москвом [...]“¹⁴²

¹⁴⁰ *Документи о спољној политици СФРЈ 1941–1945*, I, Зборник докумената, Београд, 1988, стр. 306; Телеграм ИК Коминтерне Ј. Брозу.

¹⁴¹ Исто, стр. 307–308.

¹⁴² Милован Ђилас, *Разговори са Стаљином*, Београд, 1990, стр. 12–13.

Операција „Шварц“

Са пробојем Оперативне групе НОВЈ према Херцеговини, Црној Гори и Санцаку, почетком априла 1943, пропала је и немачка замисао о њиховом уништењу у долини Неретве. Партизанска групација је намеравала да настави према Србији, преко Косова и Метохије, у Топлицу и Јабланицу, али је исцрпљеној војсци и рањеницима био неопходан одмор. Нашавши се на изразито планинском и некомуникативном терену северне Црне Горе, сабијена између масива Дурмитора, Сињајевине, Маглића и Волујка и дубоких речних кањона Пиве, Таре, Чехотине, Комарнице и Сутјеске, без маневарских могућности и оптерећена великим бројем тешких и непокретних рањеника, Оперативна група дивизија суочиће се врло брзо са окружењем готово десет пута бројнијег и јачег непријатеља. Тако, уместо продора ка истоку, у правцу Санцака, Косова, Метохије и јужне Србије, изморена, изгладнела и проређена формација партизанских дивизија биће принуђена да, од средине маја до средине јуна 1943, на планинској висоравни, у троуглу између Пиве, Таре и Дурмитора, а затим Вучева, у кањону Сутјеске и на Зеленгори, води најтеже борбе за спас јединица и Централне болнице.

Првобитно замишљена као акција за разоружавање четника (реализација треће фазе операције „Вајс“), операција „Шварц“ се претворила у до тада највећи војни подухват за уништење Оперативне групе НОВЈ која се у међувремену пробила ка Црној Гори. Страхујући од савезничке инвазије у Грчку, немачко командовање није смело да дозволи непријатељу (партизанима) упад у позадину могућег фронта на Балкану. Очито је да је и овога пута, као и у случају операције „Вајс“, претња савезничком инвазијом и потреба да се уклоне обе групације отпора као снаге које би савезницима могле пружити подршку по искрцавању, била главни мотив немачком командовању за планирање нове офанзиве.

У складу с тим, гласила је и оперативна заповест команданта немачких трупа у НДХ, генерала Литерса од 6. маја 1943. потчињеним јединицама: „Акцијом 'Вајс II' непријатељ је потиснут у југоисточном правцу преко Неретве. Комунистичка групација (око 15.000 људи) налази се у Херцеговини и Црној Гори у борби против бројно надмоћнијих четничких групација. Ситуација може сваког часа да угрози немачке интересе, било за бокситна подручја западно од Мостара, било за рударска подручја у југозападној Србији. За тај случај треба предузети припреме за операцију 'Шварц'“.¹⁴³

Хронологија планирања операције „Шварц“ упућује нас најпре на 14. март 1943. године, када је командант Југоистока, генерал Александар Лер предложио Врховној команди Вермахта да нареди извођење операције „Шварц“ чији је циљ, у почетку, било разоружање четника на простору источне Херцеговине, Санцака и Црне Горе.¹⁴⁴ На основу Хитлеровог одобрења од 31. марта, А. Јодл је, у име Врховне команде Вермахта, издао наредбу за извођење операције: „[...] Након уништења Титове комунистичке државе (у операцији „Вајс“ – прим. М. З.), треба приступити уништењу организације и оружаних снага националног српства под командом Драже Михаиловића, да би се обезбедила позадина у случају непријатељског искрцавања на Балкану. Борбена дејства изводити брзо и безобзирно. С обзиром на уске

¹⁴³ Војни архив Београд, NAW-H-T-501, р. 250, сн. 274–388.

¹⁴⁴ Наведено према: Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 191.

везе команданта Д. Михаиловића са италијанским властима, Фиреру је нарочито стало да се акција држи у строгој тајности, како у вези њеног циља тако и све припреме за акцију [...]”¹⁴⁵ О изостављању Италијана из те операције (разоружања четника) пише и генерал Глез фон Хорстенау у свом дневнику: „Због четника, Фирер је одлучио да се Италијанима ништа не каже, већ да се поход и упад у Црну Гору, коју су они држали под својом окупацијом, изврши без њиховог знања“. Посебна улога додељена је диверзантском пуку „Бранденбург“, специјално за ту операцију доведеном из Немачке, коме је генерал Литерс 12. маја издао следећу наредбу: „Главни циљ пука остаје хапшење особе и штаба Драже Михаиловића, те заплена његове архиве. У исто време, пожељно је уништење Тита и његовог штаба“.¹⁴⁶ О предстојећим операцијама ништа нису знале ни остале немачке команде у Југославији – све је било у рукама команде Југоистока.

Разоружање црногорских четника дуго се припремало због италијанског противљења. Штаб 118. ловачке дивизије издао је 12. маја директиву да се сви четници разоружају „ако треба и силом“. Под удар су дошли и четници који су били под италијанском командом: „У случају протеста италијанских команди против разоружања четника које се безобзирно спроводи, сви немачки команданти треба да се позову на Дучево наређење за разоружање четника. Са четницима који употребе оружје против немачких јединица, треба поступити као са комунистичким бандама, а у противном их треба као ратне заробљенике упутити у заробљеничке логоре“.¹⁴⁷

Заповест генерала Валтера Штетнера, команданта 1. брдске дивизије¹⁴⁸ од 14. маја 1943, потчињеним јединицама подразумевала је разоружавање, заробљавање и уништење свих наоружаних јединица које не припадају регуларној немачкој, италијанској или хрватској војсци, а које се затекну на просторији Беране – Андријевица – Матешево – Колашин коју је контролисала та дивизија: „Важно је да се одмах након наступања, у току самог напредовања, захвате и разбију све наоружане банде и четници. Извршење задатка по овом наређењу односи се и на све четнике који су до сада били у савезништву са Италијанима, односно који су били под њиховом командом. Њих се има разоружати, ако се укаже потреба и силом. Нарочито је важно да се штаб Драже Михаиловића ухвати заједно са помоћницима и официрима за везу и уништи [...]“¹⁴⁹

Штаб Драже Михаиловића налазио се у то време на десној обали Лима, у селу Затону, а делови војске у селима Бистрица, Ивање и Костеница. У зору 14. маја, 1. брдска дивизија продрла је у Колашин, заробила Павла Ђуришића и око 2.000 четника, а јединице 118. ловачке дивизије кретале су се из правца Рожаја, Новог Пазара и Сјенице ка Михаиловићевом штабу. Донета је одлука да се штаб повуче у правцу Златара, док су спорадични сукоби са Немцима ток истог дана вођени у долини Лима, као и са муслиманском милицијом Санџака.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Исто.

¹⁴⁶ Исто, стр. 229.

¹⁴⁷ Војни архив, НМА, 41Е-1-14.

¹⁴⁸ Ова елитна немачка јединица пребачена је са источног (кавказког) фронта, како би узела учешће у овој операцији.

¹⁴⁹ Зборник НОР-а, XII-3, стр. 281–283.

¹⁵⁰ *Књига о Дражи*, I, Уредио Радоје Л. Кнежевић, Виндзор, 1956, стр. 301.

Немачка операција разоружавања четника наишла је на оштро противљење италијанских команди које су покушале да спрече улазак немачких трупа у Херцеговину и Црну Гору. Генерал фон Штетнер је 14. маја објашњавао италијанском генералу Е. Ронкаљију да је акцију одобрио сам Мусолини „након што је доказана четничка сарадња са Енглезима и скупно наступање са комунистима“.¹⁵¹ Гувернер Црне Горе Пирцио-Бироли тумачио је то нападом на његову територију. Италијанска Врховна команда предложила је Врховној команди Вермахта заједничку акцију против партизана, а акција против „националиста који су могуће присталице Д. Михаиловића, не може се третирати другачије но као задатак једног каснијег тренутка и мора бити, у сваком случају, договорена између гувернера Црне Горе и немачког генерала Лера. У случају да немачке команде сматрају за потребно да се против националиста одмах наступи, морају за ово претходно добити одобрење од гувернера Црне Горе“.¹⁵² Генерал Ђузепе Амико, командант дивизије „Марке“, 15. маја је изричито забранио генералу Артуру Флепсу, команданту дивизије „Принц Еуген“, пролаз преко Мостара и подручја под окупацијом италијанских снага. Када су немачке трупе ушле у италијанску зону, генерал Амико је оштро протестовао. Ако нису могли да зауставе немачку војску, италијански команданти су обустављали сарадњу и било какву помоћ, па је генерал Флепс више пута безуспешно интервенисао. Италијански официри редовно су одговарали да нису у стању „да пруже нити сарадњу, нити помоћ“.¹⁵³ Посебно су одбијали да доставе податке о командном саставу, пребивалишту и наоружању четника, па су чак, кад су били у могућности, дозвољавали четницима да се измешају са италијанским војницима, како би избегли заробљавање, или су их пропуштали кроз своје редове ка југу.¹⁵⁴ Упркос противљењу Италијана, Немци су разоружали неколико хиљада херцеговачких и црногорских четника, одводећи једне у заробљеништво, док су друге користили као помоћне снаге против НОВЈ. Део четника Италијани су успели да пребаце на операцијске правце својих јединица, без непосредног додира са Немцима.¹⁵⁵ У операцијама око

Михаиловић се након операције „Шварц“ дефинитивно вратио у Србију, али га Немци и даље нису остављали на миру. Полазећи од претпоставке да су „Титове снаге на херцеговачко-црногорском простору разбијене“ средином 1943. године, а његов углед 'веома ослабљен', Немци се окрећу Дражи Михаиловићу који се почетком јуна 1943. са Врховном командом ЈВуО вратио у Србију. На том путу, у области Ариља, Немци спроводе најпре блокаду околних села како би заробили Михаиловића, да би 19. јуна отпочели са припремама нове операције ради његовог хватања. У јуну генерал Бадер (војно-управни командант Србије) одлучује да активира подухват „Моргенлуфт“ – изврши претрес простора Сувобора, Маљена и Медведника који су Немци сматрали једним од главних центара Михаиловићевог покрета у Србији. Операција је припремана у највећој тајности, а трупама је било забрањено да се пре њеног почетка појављују на 50 километара од Михаиловићевог штаба. Подухват „Моргенлуфт“ је отпочео 12. јула на простору Маљена. После недељу дана потера је завршила неуспехом, о чему сведочи и извештај генерала Бадера од 19. јула 1943. Команди Југоистока: „Поставља се питање да ли ће се још у даљем току операције постићи значајнији резултати, пошто се непријатељске снаге захваљујући својој шпијунској мрежи правовремено обавесте о претраживању широког простора“. (Зборник НОР-а, XII-3, Извештај генерала Бадера Команданту Југоистока од 19. јула 1943, стр. 453)

¹⁵¹ Зборник НОР-а, XIV-2, стр. 1031.

¹⁵² Исто, XII-3, стр. 296–297.

¹⁵³ Исто, XIII-3, стр. 238–241.

¹⁵⁴ *Срби у ратном дневнику Вермахта*, приредио Никола Живковић, Београд, 2003, стр. 25.

¹⁵⁵ Зборник НОР-а, II-9, стр. 248.

Колашина немачка 1. брдска дивизија заробила је, 14. маја, и Павла Ђуришића,¹⁵⁶ док су јединице 118. ловачке дивизије, крећући се из правца Рожаја, Новог Пазара и Сјенице, непосредно угрозиле и Михаиловићев штаб, који се налазио у селу Затону на десној обали Лима.

Поучено ранијим искуством у припремању и извођењу операције „Вајс“, немачко командовање у Берлину и Солуну ову операцију припремило је мудрије, темељније и у таквој тајности да ће своје савезнике – Италијане, на чијој је окупационој зони планирано извођење офанзиве, обавестити тек на сам дан њеног отпочињања, 14. маја, када је отпочела и акција разоружања четника у Црној Гори. И сама припрема јединица обављена је озбиљније и темељније: доведена је елитна 1. брдска дивизија са источног (кавказског) фронта, 1. диверзантски пук „Бранденбург“ из Немачке; 7 СС брдска добровољачка дивизија „Принц Еуген“ припремана је западно од Мостара; извршена је реорганизација, преформација и преноминација посадних (718. и 704) у ловачке и брдске дивизије (118. ловачка и делови 104. ловачке дивизије); формиране су посебне борбене групе од јединица немачког састава – „Лудвигер“, „Анакер“ и „Гертлер“. Од хрватских јединица у офанзиву су укључене: 369. пешадијска легионарска дивизија; 4. домобранска ловачка бригада, 2. домобранска брдска бригада и три домобранска пука; 1. усташка бригада и друге мање јединице са територије НДХ, укупне јачине око 11.000 људи. За операцију су ангажоване и три италијанске дивизије: „Ферара“, „Тауринензе“ и „Венеција“; бугарски 61. и 63. пешадијски пук и четничке јединице са територије Црне Горе (око 4.000 заробљених четника које су Немци користили као помоћне снаге). Све немачке јединице биле су попуњене, одморне, добро опремљене и припремљене за ратовање на изразито планинском, тешко проходном и некомуникативном терену. На главним правцима продора непријатељске јединице је подржавало осам артиљеријских пукова, батаљон тенкова и 160 авиона.¹⁵⁷

Однос снага и у овој офанзиви био је више него неравноправан: насупрот 127.000 добро обучених и опремљених војника под командом генерала Литерса нашло се око 16.500 бораца оперативне групе Врховног штаба (чије су језгро чиниле четири дивизије – 1. и 2. пролетерска, 3. ударна и 7. банијска), исцрпљених, изгладнелих, набачених на непроходне и пуне врлети планинских масива, без основних услова за опстанак и, овог пута, оптерећених присуством Централне болнице са око 3.500 рањеника.

Изводећи припреме у највећој тајности, Немци су успели да изненаде Врховни штаб. Њихов циљ је био да са кружне основице, омеђене комуникацијама Фоча – Горажде – Пљевља – Пријепоље – Бијело Поље – Колашин – Подгорица – Никшић – Билећа – Гацко – Калиновик окруже партизане, концентричним дејствима изврше тактичко стезање обруча и униште их на пивском платоу, на планинској висоравни у троуглу између Пиве, Таре и Дурмитора. Однос снага, борбене технике и наоружања, као и објективни услови у којима је извођена операција нису пружали готово ни минималне шансе далеко инфериорнијој партизанској групацији.

Немачки напад изненадио је Тита, који је тек 18. маја уочио да се ради о офанзиви великих размера. Оперативна група дивизија, заједно са Врховним штабом, нашла се у потпуном непријатељском окружењу, сабијена између масива Дурмитора,

¹⁵⁶ Исто, XIV-2, стр. 790.

¹⁵⁷ М. Цолић, *Преглед операција*, стр. 114–115.

Сињајевине, Маглића и Волујка и дубоких речних кањона Пиве, Таре, Чехотине, Комарнице и Сутјеске, оптерећена великим бројем рањеника и лишена маневарских способности. Верујући у договор са Немцима, из марта месеца, да их они неће напасти, Врховни штаб се тих дана бавио ишчекивањем прве британске мисије, при чему је изгубљено више драгоцених дана током којих су Немци стезали обруч око дивизија НОВЈ. Британска мисија, са капетанима Вилијамом Стјуартом и Вилијамом Дикином, спустила се на импровизовани дурмиторски аеродром Његовућа тек 28. маја 1943, у самом жеку битке. И овом приликом М. Ђилас је оставио занимљиво сведочење које је упечатљиво одражавало Титово разочарење због изненадног немачког напада: „Тито је узбуђено машући извештајем довикивао Ранковићу и мени: **То значи да Немци лажу! Никад нисмо били у већој опасности!** Одлазећи од Тита, ја сам Ранковићу добадио – заједљиво према себи колико и према Титу: **Ето нам преговора са Немцима!** А Ранковић увређено мање на Тита и себе него на мене: **Сад не треба ништа причати!**“¹⁵⁸ Убрзо је уследила и Титова реакција: 21. маја преко Радио-станица „Слободна Југославија“ издао је наредбу партизанским јединицама да „одмах приступе појачаним операцијама на најважније саобраћајне објекте и гарнизоне, нарочито у Славонији, где се налази најважнија железничка пруга“. Захтевајући „форсирано рушење мостова, путева, железничких пруга“ и „уништавање војних објеката, складишта, фабрика и непријатељске живе силе“, ¹⁵⁹ Тито је у развлачењу непријатељских снага, угрожавању њихових саобраћајница и ометању транспорта, тражио излаз за тешку ситуацију у којој се средином маја 1943. године нашла главна партизанска групација у кањонима Пиве и Таре.

Уследиле су жестоке једномесечне борбе за пробој из непријатељског обруча, на правцу Бијелог Поља, Колашина, Никшића, Пљеваља, Челебића, Фоче, Шавника, Дурмитора, Гацког, Пиве, Вучева, Сутјеске, Тјентишта, Милинклада, Горњих Бара, Љубиног гроба и Балиновца на Зеленгори. Док су се, према задатку Врховног штаба, припремале за напад у правцу Колашина и Мојковца, прве су се нашле на удару 1. и 2. пролетерска дивизија НОВЈ; нападнуте од немачке 1. брдске дивизије, у оштрим дводневним борбама прса у прса, бивају одбачене према Сињајевини. Истовремено, Немци форсирају покрет 7. СС дивизије из рејона Мостара према Гацког и Никшићу и 118. ловачке дивизије од Сарајева и Коњица према Фочи и Зеленгори, а делова 104. дивизије према Чајничу. До 20. маја 7. СС дивизија избила је на линију Никшић – Гацког и успоставила борбени контакт са 3. ударном дивизијом НОВЈ. Избивши главним снагама код Фоче, 118. дивизија и 4. домобранска бригада извршиле су напад на Дринску оперативну групу на правцу Фоча – Челебић и угрозиле Централну болницу, која је због тога пребачена на Пивску висораван. Нешто спорије је наступао 738. пук (група „Анакер“) преко Зеленгоре и до 20. маја је избио са по једним батаљоном доста развучен у долини Сутјеске, код Поповог моста, Граба и Гацког. За то време, 369. легионарска дивизија извршила је напад на положаје 6. источнобосанске бригаде код Чајничка, а са једном колоном продрла је ка Пљевљима, у сусрет италијанској дивизији „Тауринензе“. Од Пљеваља, Пријепо-

¹⁵⁸ М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 260–261.

¹⁵⁹ Ову Титову наредбу Радио-станица „Слободна Југославија“ је емитовала крајем маја и почетком јуна 1943. у неколико наврата. (Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 15, стр. 284)

ља и Бродарева 20. маја је отпочела наступање и група „Лудвигер“ (724. немачки и 61. бугарски пук) преко Коврена према Ђурђевића Тари, у садејству са дивизијом „Тауринензе“ из Пљеваља. У међупросторима немачких нападах колоне ангажовале су се италијанске дивизије „Тауринензе“, „Ферара“ и „Венеција“. Изненадни испад партизанске групе коју су чинила три батаљона 4. и 5. црногорске бригаде, која се у току ноћи 15/16. маја убацила у распоред и позадину италијанских снага код Биоча, не само да је Италијанима нанео велике губитке од 739 војника и официра, већ је приморао немачко командовање да изврши делимично прегруписавање снага у правцу југоистока, ради појачања тог правца. На том правцу додатно су ангажовани делови 7. СС дивизије из правца Никшића, делови пука „Бранденбург“ и дивизије „Венеција“ од Колашина – укупно 12. батаљона.

До 20. маја Оперативна група Врховног штаба нашла се у потпуном окружењу којим су Немци, осим на северозападном правцу, према Фочи и Зеленгори, остварили први део плана – створили су услове за постепено стезање обруча око партизанске групације. Нарочито јак притисак у овом периоду непријатељ је испољио у намери да овлада доњим токовима Пиве и Таре, али без успеха. На правцу преко Зеленгоре и Сутјеске група „Анакер“ је била још доста далеко од леве обале Пиве, где је, према плану, требало да избије и овлада њеним доњим током. Борбе у првих пет дана (од 15. до 20. маја) карактерисала је упорност Немаца да окруже Оперативну групу, уз делимично прегруписавање снага према Подгорици због изненадне ситуације код Биоча, што је у извесној мери олакшавало маневар Оперативне групе дивизија НОВЈ по унутрашњим правцима.

Тражећи решење за излаз из новонастале ситуације, Врховни штаб је 18. маја одлучио да покуша са пробојем из окружења у правцу Фоче, и даље у источну Босну. У складу са том идејом, Врховни командант је наредио одговарајуће прегруписавање својих снага: на фочански правац упутио је пет бригада и штаб 1. пролетерске дивизије, који је требало да обједињује дејства свих бригада на том сектору, у покушају пробоја немачког обруча правцем Челебић – Фоча – пл. Јахорина. Тај правац био је најпроходнији, а у оперативном смислу и најповољнији. Истовремено, ВШ је 22. маја наредио да се два батаљона 2. пролетерске бригаде који су били у саставу 3. дивизије, са пивске висоравни упуте преко Доњег Крушева на Вучево, да би обезбедили мостобран „за случај потребе“ и на том правцу. Поседање Вучева мањим снагама показаће се од великог значаја за даљи развој догађаја.

Након што су Дринска оперативна група (пет бригада) и штаб 1. пролетерске дивизије пристигли у рејон Фоче и 24. маја бригаде отпочеле напад на главнину 118. немачке дивизије и 4. домобранску бригаду, Немци су на тај правац, уочавајући намере противника, према Фочи пребацили комплетну 118. дивизију, а 369. легионарску дивизију усмерили на југ преко р. Чехорине (код Градаца) у правцу Челебића, чиме је била угрожена позадина Дринске оперативне групе која је изводила пробој. Претила је опасност да Немци из тог правца избију на р. Тару и да на тај начин раздвоје групацију за пробој од главнине снага и Централне болнице. Поред неуспеха у пробоју на фочанском правцу, то је био одлучујући моменат да Врховни штаб одустане од даљих покушаја пробоја на овом правцу. На другој страни, да би појачали одбрану код Фоче, Немци су ослабили своје снаге у долини Сутјеске. Били су присиљени да врше ново прегруписавање снага и корекцију оперативног плана, што ће пружити нову шансу партизанској групацији за пробој из непријатељског обруча.

Након неуспелог покушаја да се пробој изврши код Фоче, Врховни штаб је 26. маја одлучио да се тежиште дејстава за пробој из окружења усмери преко Пиве, висоравни Вучева, Сутјеске и Зеленгоре. Иако су тешко пролазни и испресецани кањони Пиве и Сутјеске са масивима Вучева, Маглића и Зеленгоре отежавали покрете у том правцу, у тактичко-оперативном смислу тај правац је нудио нову шансу за пробој из окружења. Два претходно упућена батаљона 2. пролетерске бригаде одбацила су немачке извиђачке делове са Вучева и осујетила немачке покушаје да овладају тим масивом, док су Немци у долини Сутјеске имали само два одвојена батаљона код Граба и Поповог Моста, између којих су се укленили батаљони 2. бригаде и образовали мањи мостобран на Сутјесци. Тако је Оперативна група Врховног штаба усмерила покушај новог пробоја (крајем маја) ка најслабије поседнутом делу немачког обруча – на Сутјесци.

У складу са таквом идејом, Врховни штаб је крајем маја одлучио да изврши постепено прегруписавање својих снага: наредио је да све снаге напусте Санцак и пребаце се на леву обалу р. Таре. Друга дивизија добила је задатак да напусти Сињајевину и повуче се на масив Дурмитора, а 3. дивизија да се повуче на десну обалу р. Пиве и Комарнице. На тај начин требало је скратити фронт и, ослонцем на р. Тару, Пиву и Комарницу и масив Дурмитора, мањим снагама бранити међуречје Пиве и Таре, а главне снаге брзо прегруписати и упутити на правац пробоја преко прелаза у доњем току Пиве (Мратиње и Д. Крушево), на Вучево и у долину Сутјеске. До 30. маја повукле су се све снаге из Санцака и са Сињајевине у међупростор Пива – Тара – Дурмитор, чиме је скраћен фронт, а партизанске јединице се ослониле на јаке земљишне препреке које су се лакше могле бранити.

До краја маја Врховни штаб је пренео тежиште борбених дејстава на леву обалу Пиве и преузео оперативну иницијативу на том правцу. Немци су били спречени да избију на Пиву; разбијени су делови њихових снага на Вучеву, а образовањем мањег мостобрана на Сутјесци, између Сухе и Кошура, партизани су створили каквеватке услове за пробој из окружења на том делу фронта. Врховни штаб је наредио и Дринској оперативној групи да дејствује у долини Сутјеске, како би проширила мостобран и тиме побољшала услове за извлачење према Зеленгори. Прва пролетерска дивизија имала је задатак да не дозволи Немцима избијање на Вучево, из долине Сутјеске, а Друга пролетерска дивизија дејствовала је у рејону јужно од Мратиња. За обезбеђење пивског платоа, заштиту и евакуацију рањеника у међуречју Пиве и Таре и планине Дурмитора ангажоване су 3. и 7. дивизија. Тако је крајем маја 1943. отпочела одлучујућа битка за долину Сутјеске и за пробој Оперативне групе и Врховног штаба на северозападном делу фронта.

Уочавајући намере партизанске команде, Немци се крајем маја одлучују да знатно појачају одбрану леве обале Сутјеске: комплетну 118. дивизију пребацили су из рејона Фоче у долину Сутјеске и на левој обали реке организовали одбрану, са задатком да спрече продор дивизија НОВЈ у том правцу. Десну обалу Таре посела је 4. домобранска бригада. Истовремено, главнина 7. СС дивизије камионима је пребачена преко Никшића, Билеће и Гацког на положаје између Чемерна и Плужина, да дејствима са југа, преко Биоча, Волујка Маглића у међуречју Пиве и Сутјеске потисне Оперативну групу дивизија на плато Вучева. Главнина 369. легионарске дивизије са реке Чехотине враћена је кружном комуникацијом преко Горажда и Фоче у рејон с. Миљевине и Калиновика, да дејствима са северозапада преко Зеленгоре, према по-

треби, образује нову линију одбране и спречи евентуални продор партизанских јединица кроз одбрану 118. дивизије на Сутјесци, или да ојача њену одбрану у долини те реке. Појачаним немачким нападима са леве обале Сутјеске у периоду од 31. маја до 3. јуна, постојећи узани мостобран између Сухе и Тјентишта (Кошур), ширине 4 до 5 километара не само да није био проширен, већ је претила опасност да буде и изгубљен. Ситуација у долини Сутјеске све се више компликовала.

Одбраном 118. дивизије у долини Сутјеске и наступањем 7. СС дивизије са југа у леви бок Оперативне групе НОВЈ (1. и 2. пролетерске дивизије), њен положај на Вучеву озбиљно се погоршавао. Узани мостобран између Сухе и Кошура у долини Сутјеске са свега две планинске стазе био је недовољан за пробој и извлачење из обруча комплетне партизанске групације и Централне болнице. Штавише, 3. и 7. дивизија са болницом још увек су биле на пивској висоравни, далеко од мостобрана на Сутјесци. Операција „Шварц“ улазила је у одлучујућу фазу. Немачки командант југоистока генерал Лер и главнокомандујући непријатељских снага генерал Литерс дошли су из Сарајева у рејон Миљевине, где се налазила 369. дивизија, да лично утичу на исход операције и, како се очекивало, да непосредно присуствују завршетку и потпуном уништењу партизанске групације са Врховним штабом.

У таквој ситуацији Врховни командант НОВЈ је, 3. јуна у Мратињу, одлучио да се Оперативна група подели на два дела и у деловима пробија дивергентним правцима: 1. и 2. пролетерска дивизија (са десет бригада које су прешле Пиву) добиле су задатак да се преко Сутјеске и Зеленгоре пробију у правцу Јахорине и источне Босне (са том групом кретао се и Врховни штаб), а 3. ударна и 7. банијска, које су штитиле Централну болницу и налазиле се на пивској висоравни, да се кроз непријатељски обруч на десној обали Таре пробију у Санџак или, зависно од ситуације, преко Сињајевине или Голије, на исток, односно југ. Одлука о подели снага Оперативне групе дивизија на два дела јасно је указивала на тежину ситуације у којој се она нашла почетком јуна 1943. године. Претила је непосредна опасност да Немци затворе мостобран на Сутјесци, када би се 1. и 2. пролетерска дивизија нашле сабијене на узаном простору Вучева, изложене са југа дејствима 7. СС дивизије. Свако даље задржавање снага на Вучеву погоршало би ионако сложену ситуацију, а изгледи за пробој били би све неизвеснији. Претила је опасност и за прелаз код Мратиња, где су се једино могле пребацити 3. и 7. дивизија и рањеници.

У периоду од 5. до 9. јуна 1943. вођене су драматичне борбе за пробој непријатељског обруча на Сутјесци. На узаном простору за извлачење Оперативне групе могле су се користити само две планинске стазе, једна која је од Тјентишта и Крекова водила преко Милин Клада и друга од Сухе, уз Товарницу, преко Доњих и Горњих Бара и даље, грebenом Зеленгоре. Непријатељ је снажним бочним дејствима из правца Граба, Кошура и Поповог Моста упорно настојао да затвори постојећу брешу у долини Сутјеске. После неуспеха у нападу на Попов Мост (ради проширења мостобрана и неутралисања непријатеља из тог правца), 1. дивизија је одустала од напада тим правцем и, пробијајући се преко Крекова и Милин Клада, до 8. јуна избила према Лучким и Врбничким колибама. Покушај пробоја 2. пролетерске дивизије левом стазом Суха – Баре осујетила је немачка група „Анакер“, која је овладава доминантним положајима на Товарници и Горњим Барама и на тај начин затворила брешу на правцу којим је требало да се пребаца 2. дивизија са Врховним штабом. Крајњим залага-

њем, у тродневним тешким борбама у којима је изгубила половину свог састава, Друга далматинска бригада спречила је продор немачких снага из правца Горњих Бара ка Тјентишту, штитећи на тај начин леви бок прве групе (2. дивизија и Врховни штаб су се упутили за 1. дивизијом) и Врховног штаба, који су били присиљени да се преко Сутјеске пробијају у захвату једне једине стазе (преко Тјентишта). Прва пролетерска дивизија Коче Поповића избила је 9. јуна на Зеленгору, испред Балиновца, наишавши на нови (други) непријатељски обруч који је образовала 369. дивизија.

После неколико неуспелих покушаја да се пробије преко Таре у Санџак, Врховни штаб је 7. јуна наредио и другој групи (7. банијској и 3. ударној дивизији) да крене према Сутјесци, а тешке рањенике склони у области Пиве. Пошто је 8. јуна последњи пут (безуспешно) покушала да пређе Тару, 3. дивизија се до 10. јуна, заједно са болницом, пребацила на Вучево, али није успела да успостави везу са 7. дивизијом која се претходне ноћи преко Сутјеске пробила на Зеленгору. Деветог јуна Оперативна група Врховног штаба налазила се у најкритичнијој ситуацији: развучена на узаном планинском коридору од Пиве до Балиноваца, у дужини око 35 километара, подељена у неколико међусобно тактички неповезаних група и изложена непрекидним бочним нападима противника, посебно дејствима непријатељске авијације. Вишедневни ноћни покрети, неспавање, исцрпљеност, глад и јуриши потпуно су истрошили физичку снагу борачког састава. Пред опасношћу да бочним нападом Немци пресеку узани коридор на Зеленгори, куда су се извлачиле партизанске јединице и да их по деловима туку, дакле, у условима када је 1. пролетерска дивизија у току ноћи 9/10. јуна самоиницијативно пробила и други непријатељски обруч код Балиновца, а 7. банијска дивизија те исте ноћи се у последњем часу пробила преко Сутјеске, док се главнина 3. дивизије са болницом нашла опкољена на простору између Пиве и Сутјеске, изложена снажном дејству артиљерије и авијације и са минималним изгледима за пробој преко Сутјеске, у таквој ситуацији Тито је, 11. јуна, наредио да све јединице одмах крену за 1. пролетерском дивизијом у правцу Миљевине. Три партизанске дивизије (1, 2. и 7) са Врховним штабом у току 10. и 11. јуна пробиле су се кроз други немачки обруч на Зеленгори и избиле пред комуникацију Фоча – Калиновик, где су Немци организовали и трећу линију одбране. Пошто је изгубљена веза са 3. дивизијом која се налазила на Вучеву, док су Немци у међувремену потпуно затворили брежу у долини Сутјеске, свако даље ишчекивање је доводило у неизвесност читаву партизанску групацију. Тако је 3. дивизија била препуштена сама себи – да покуша пробој и да се бори за спас рањеника.

Пробојем и последњег непријатељског обруча на комуникацији Фоча–Калиновик, 14. јуна 1943, решен је исход тридесетодневне, најтеже битке коју су партизани водили са неупоредиво јачим непријатељем. Тито је тих дана (12. јуна) јављао Москви о тешкој ситуацији у којој се нашла Оперативна група Врховног штаба: „Ми смо још у тешком положају. Непријатељ поново покушава да нас окружи. На правцу нашег наступања, према средњој и источној Босни, непријатељ је заузео и утврдио сва узвишења, гдје је поставио артиљерију, митраљезе и мање гарнизоне, а с главним снагама покушава да нас окружи и стално напада са свих страна. Наш положај је тежак, али ми ћемо се извући из те ситуације, мада с тешким губицима. Непријатељ чини максималне напоре да би нас уништио, али неће успјети. Молимо вашу подршку у овом најтежем искушењу“.¹⁶⁰

¹⁶⁰ Исто, стр. 204.

Тих дана, у покушајима да пробије непријатељски обруч на Сутјесци, 13. јуна, 3. дивизија бива десеткована и, сем 1. далматинске и 5. црногорске бригаде које су успеле да пређу Сутјеску код Тјентишта, заједно са рањеницима масакрирана и уништена. После Златибора, у новембру 1941, то је било ново искуство жртвовања рањеника за спас оперативних јединица. Судбину рањеника на Сутјесци Милова Ђилас доводи у везу са одлуком Врховног штаба да, ради сопственог извлачења и извлачења 1. и 2. пролетерске дивизије из обруча, рањенике препусти на милост и немилост Немцима: **„Најзад нам је Тито упутио одобрење о остављању рањеника у кањонима и повлачењу за јединицама Врховног штаба. То одобрење је Тито, по мом рачунању, упутио 9. јуна [...] Мени је било јасно да се Тито тешко одважује да одобри остављање рањеника. Титу дакако није било лако: Требало је да донесе одлуку најпоразнију, најнеприхватљивију и за себе и за војску. И дотада се дешавало да нам непријатељи отму и побију рањенике, али никада да и ми свесно прихватимо такву могућност.“** Ђилас је забележио и следеће: „И тек тада сам открио да сам се прибојавао сусрета са тешким рањеницима: шта им рећи? Како им објаснити због чега их остављамо, због чега не пристајемо да изгинемо заједно са њима? Откуд та себичност према њима, без чијег жртвовања ми не бисмо ни могли одступити ни борити се?“¹⁶¹ Поређење са судбином рањеника и Централне болнице у време битке на Неретви било је често мотив историјских расправа: иако су околности у основи биле различите, судбина рањеника у кањону Неретве диктирала је понашање партизанске групације и њене команде, док је на Зеленгори интерес партизанске главнине и Врховног штаба средином јуна 1943. одлучио о судбини рањеника на Сутјесци.

Пробијајући се преко Балиновца, Миљевине и последњег немачког обруча на линији Фоча – Калиновик, Оперативна група НОВЈ усмерила се ка источној Босни. После краћег одмора, ноћу 17/18. јуна 1943. Прва пролетерска дивизија (у чијем саставу су биле и 6. источnobосанска и 1. мајевичка бригада) успела је да пређе пругу Сарајево – Вишеград и упути се ка Власеници. Остале две дивизије (2. и 7), заједно са Врховним штабом, упутиле су се у правцу Подроманије, Олова и Кладња.¹⁶² Иако су половином јуна 1943. немачки команданти могли да констатују да је „фанатично борбен“, „строго организован“, „вешто вођен“ непријатељ, са „зачуђујуће високим борбеним моралом“ „опет измакао уништењу“,¹⁶³ изузетно велики губици које је Оперативна група претрпела у свом извлачењу из непријатељског обруча представљали су „пирову победу“ у пуном смислу те речи, уколико се о победи у таквој ситуацији уопште могло и говорити. После вишенедељних исцрпљујућих борби, њено бројно стање није износило ни трећину људства у односу на састав пре почетка операције.

Према подацима из Ратног дневника Врховне команде Вермахта средином јуна 1943. године партизанске снаге „под Титом“ више нису представљале реалну опасност. Њихова главнина која се затекла на територији Црне Горе и Херцеговине разбијена је на простору Пиве и Сутјеске: од око 16.000 бораца са којима је располагала пре операције, изгубила је најмање 11–12.000 људи, од тога 10.000 погинулих у борбама, а 2.000 је умрло од тифуса и глади. Са преосталим деловима (укуп-

¹⁶¹ М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 275–276.

¹⁶² Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 15, стр. 206–207, 212–213, 215. Титова наређења Штабу Прве пролетерске ударне дивизије од 15. 16. 17. 20. и 22. јуна.

¹⁶³ Зборник НОР-а, XII-3, стр. 372–380. Извештај команданта 118. ловачке дивизије од 16. јуна 1943. године.

не јачине 3–4.000 људи), коментарише се у Ратном дневнику Врховне команде Вермахта, „Тито је избегао остављајући тешко наоружање и возила као и тешко рањене, који су извршили самоубиство“.¹⁶⁴ У таквој ситуацији, немачко командовање је очекивало да ће партизански командант покушати да обнови своје снаге и надокнади претрпљене губитке са јединицама које су се налазиле у Славонији, односно у западној Хрватској, како би поново формирао јаке борбене групе.¹⁶⁵ И генерал Бадер је претпостављао да ће се „јаче Титове групе које су побегле из Црне Горе“, уместо да продру преко југозападне и западне српске границе према Србији, упути у правцу Славоније.¹⁶⁶

Десетковане и изморене јединице Оперативне групе НОВЈ, којима су се придружиле војвођанске (сремске) бригаде и источnobосански партизански одреди, успеле су до почетка јула 1943. да савладају слабе хрватске (усташко-домобранске) гарнизоне у источној Босни и заузму Сребреницу, Власеницу, Хан Пијесак, Братунац, Дрињачу, Олово, Кладањ и Зворник, а затим се упуте у правцу Озрена и Добоја, у тузлански рударски басен, долину Спрече и Криваје и даље, ка централној Босни. Тито је крајем јуна извештавао Москву не само о великом броју убијених и заробљених усташа и домобрана, него и о великом плену у оружју и храни.¹⁶⁷ Задатак новоформиране Кривајске групе јединица НОВЈ, према Титовом наређењу од 7. јула 1943, било је уништење комуникација, рудника, индустријских објеката, разбијање усташке и окупаторске власти и четника на Озрену. Требало је извршити мобилизацију, и раднике „обавезно мобилисати“.¹⁶⁸ После великих губитака у операцији „Шварц“, попуна јединица Оперативне групе, као и новоформираних дивизија у источној Босни, представљала је за Врховни штаб приоритетан задатак. Почетком јула 1943. на том простору налазиле су се: 1. и 2. пролетерска, 7. банијска, 5. крајишка (која се прикључила Оперативној групи у источној Босни), 16. војвођанска и 17. источnobосанска дивизија.¹⁶⁹ Формирање ове две последње дивизије, наредбом Врховног штаба од 2. јула, са релативно малим бројем бораца (нарочито у 17. дивизији) било је израз очекивања да ће убрзо доћи до већег прилива људства (добровољно или мобилизацијом). У моменту формирања 16. војвођанска дивизија

¹⁶⁴ Из Ратног дневника Врховне команде Вермахта, од 1–30. јуна 1943, превео Константин Павловић, *Војноисторијски гласник*, 2/1989, стр. 331–332.

Коментар о самоубиству, као масовној појави, рањеника Централне партизанске болнице на Вучеву по завршетку операције „Шварц“ изворно није поткрепљен, па самим тим није ни поуздан. Насупрот њему, извори указују на трагичну судбину болнице која је страдала у масакру који су извеле немачке снаге у знак одмазде над немоћним и незаштићеним рањеницима.

¹⁶⁵ Исто.

Од сопствених губитака Немци наводе: 465 погинулих, 1.554 рањених, 281 нестало војник; код хрватских јединица: 47 погинулих, 191 рањен и 399 несталих. (Исто, стр. 331)

¹⁶⁶ Зборник НОР -а, XII-3, Извештај генерала Бадера Команданту Југоистока од 19. јула 1943, стр. 453.

¹⁶⁷ Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 15, стр. 232; Тито, Г. Димитрову, 29. јуни 1943.

¹⁶⁸ Исто, књ. 16, стр. 26–28.

¹⁶⁹ Наредбама Врховног штаба од 2. јула 1943. у Плаховићима код Кладња формиран је Главни штаб за Војводину; од 1, 2. и 3. војвођанске бригаде формирана је 16. војвођанска НОУ дивизија (за команданта је именован Данило Лекић), а од две источnobосанске бригаде, Шесте и Прве мајевичке, као и Мајевичког партизанског одреда, формирана је 17. источnobосанска НОУ дивизија. (Родољуб Чолаковић, *Записи из ослободилачког рата*, књ. IV, јео 1985/86, стр. 279–281)

имала је око 1.550 бораца, да би већ 20. августа, након прихвата бораца из Срема, њен број порастао на 2.590 људи.¹⁷⁰

После битке на Сутјесци, деморализација у хрватској домобранској војсци постала је све масовнија појава; са таквом ситуацијом сусрела се и Оперативна група Врховног штаба по доласку у источну Босну. Представници те војске тражили су у лето 1943. преговоре и нудили предају јединицама НОВЈ у више гарнизона у Босни и Хрватској. Преговоре су почетком јула нудили и домобрански гарнизони у Тузли и Зворнику.¹⁷¹ Врховни штаб прихватио је ту понуду и 2. јула овластио једну групу, коју су чинили Павле Јакшић, Родољуб Чолаковић и Иса Јовановић, да у име Врховног штаба преговара са представницима домобранске војске у источној Босни. Инструкције које је за ту прилику добила партизанска делегација обухватале су: успостављање „што тешњег контакта са свим представницима хрватских војних и цивилних власти“ који су наклоњени партизанима; пружање гаранција домобранским официцима и подофицима о безбедности живота и приватне имовине, а онима који уђу у састав НОВЈ било је гарантовано очување чинова које су стекли, као и могућност даљег напредовања.¹⁷²

Слом Италије подстакао је касније и у другим деловима НДХ масовно прелажење на страну Народнослободилачког покрета, које је нарочито захватило домобране. Догађаји који ће у другој половини 1943. године најавити прекретницу и на југословенском ратишту, убацили су у орбиту политичког престројавања на простору НДХ и Хрватску сељачку странку. У трагању за решењима која ће њиховој политичкој и националној опцији обезбедити перспективу у будућем односу снага на југословенској политичкој сцени, део вођства, припадника и присталица најјаче хрватске грађанске странке потражиће упориште и спас у победоносном, партизанском покрету. Идеологија и хипотека савезништва са окупаторима и служења усташком режиму, са којом су делови ХСС-а и домобрани приступили партизанима, нису били препрека ни комунистима да их приме у своје партизанске редове. Ново „савезништво“ добро је дошло и једнима и другима: партизанском вођству да омасови свој покрет у Хрватској и прошири његову политичку основицу, што је у односу према савезницима било преко потребно, док је у делу хрватског грађанског корпуса промена позиција имала двоструко спасоносно значење – избегавање судбине пораженог политичког противника и избегавање могуће српске освете и мајоризације у новој констелацији снага по завршетку рата. Крајем 1943. Тито није крио своје задовољство да „домобранска војска у јачем степену“ прелази партизанима, као и „виђеније“ вође ХСС-а, о чему је почетком децембра писао Штабу Другог корпуса: „Неколико комплетних гарнизона до сада су пришли нама. Ускоро ће проценат Хрвата у нашим јединицама у Хрватској надмашити Србе. Хрватске јединице потпуно покривају целу хрватску територију [...] Од хрватских сељака и официра (присталица и припадника ХСС-а) ми смо формирали бригаду „Браће Радића“ која се храбро бори са нашим осталим јединицама. У хрватске јединице је велики прилив радника и омладине из свих хрватских градова“.¹⁷³

Са Оперативном групом НОВЈ у источној Босни Врховни штаб се у јуну 1943. године поново нашао на простору одакле се пре готово годину дана упутио са бригадама у по-

¹⁷⁰ Војни архив Београд, НОВЈ, 950-2-5; Штаб 16. НОУ дивизије, Врховном штабу НОВ и ПОЈ од 20. августа 1943.

¹⁷¹ Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 16, стр. 11–13.

¹⁷² Војни архив Београд, НОВЈ/ВШ, 7А-1-21.

¹⁷³ Зборник НОР-а, II-11, стр. 187–193.

ход ка западној Босни. Круг се затворио, а Тито се вратио својим плановима о повратку у Србију. Како се очекивало, приближавање расплета на великим фронтима (ратишима), посебно офанзива Црвене армије на источном фронту, питање Србије добијало је кључни стратешки и политички значај у плановима вођства партизанског покрета. После „пробоја“ са Сутјеске, када је Оперативној групи било преко потребно одвајање од немачких снага, одмор, попуна, обнављање извора снабдевања, о Србији се размишљало и у штабу Прве пролетерске дивизије. Штаб је 22. јуна 1943. бригадама из састава ове дивизије наредио да овладају простором источне Босне до Дрине и испитају могућност преласка у Србију. Та могућност поново је разматрана и 13. јула 1943.¹⁷⁴ У оквиру припрема за прелазак дивизије у Србију Тито је, крајем јуна, тражио од Жујовића да окупи руководиоце који ће бити упућени у Србију.¹⁷⁵ Међутим, у жељу немачке офанзиве у источној Босни (од 5. до 21. јула 1943) коју је генерал Литерс, страхујући од продора партизанских снага преко Саве у Срем и Славонију и преко Дрине у Србију и угрожавања комуникације Загреб – Београд – Скопље, предузео са јединицама 7. СС дивизије „Принц Еуген“ и 369. хрватске пешадијске дивизије,¹⁷⁶ Тито је на састанку партизанског руководства на Милин-планини, 15. јула 1943, донео одлуку о поновном покрету ка Босанској крајини, уместо према Србији. Сазнање о искрцавању савезника на Сицилију 10. јула, Мусолинијев пад 24. јула и предосећај да се Италија налази пред распадом и капитулацијом, поткрепиће убрзо такву одлуку која се темељила на претпоставци да је у том случају целисходније наћи се са јединицама у јадранском залеђу, него у континенталном делу земље. Србија је добијала на значају са становишта могућности искрцавања савезника у Грчкој и напредовања Црвене армије ка југоистоку Европе.¹⁷⁷ Док је залеђе јадранске обале за Врховни штаб било у функцији краткорочних стратешких циљева (обезбеђења позиција НОВЈ у том делу НДХ у случају савезничког десанта¹⁷⁸ и прихватања њихове материјалне помоћи), партизанско вођство доживљавало је Србију као кључну земљу војно-политичког расплета који се у Југославији очекивао крајем рата.

Закључак

По ангажованим снагама, времену трајања и територији обухваћеној борбеним дејствима, битке на Неретви и Сутјесци („Вајс“ и „Шварц“) биле су највеће операције које је непријатељ водио на југословенском ратишту током Другог светског рата. Такође, оне су покренуле циклус догађаја који ће 1943. годину у целини учинити стратегијском прекрет-

¹⁷⁴ Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 16, стр. 129–133, 136–137.

¹⁷⁵ Извори за историју СКЈ, НОР и револуција, књ. 12, стр. 177–180; (ЦК КПЈ), Црном (Сретену Жујовићу), крај јуна 1943.

¹⁷⁶ У концентричном нападу који је отпочео 7. јула с правца Вареш – Олово, Сарајево – Соколац – Хан Пијесак, Зворник – Шековићи и Тузла – Кладањ, непријатељске снаге успеле су да поврате Зворник, Власеницу, Кладањ, Олово и Сребрницу.

¹⁷⁷ Б. Петрановић, С. Даутовић, *Југословенска револуција*, стр. 241.

¹⁷⁸ Тито је 9. септембра 1943. обавестио Штаб Друге дивизије да се у октобру може очекивати искрцавање савезника на обали. (Војни архив Београд, НОВЈ/ВШ, /Збирка докумената из Архива Ј. Б. Тито/, 2213-1-1). После месец дана, 12. октобра писао је Димитрову да неће дозволити искрцавање без дозволе. (Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 17, стр. 54)

ницом у Југославији. Захваљујући њима, Народноослободилачки покрет пробио је међународну блокаду, скренуо пажњу на себе и наметнуо се савезницима, посебно западним, као носилац оружаног отпора који се доследно бори против окупатора од почетка рата.

После битке на Неретви Британци су одлучили да пошаљу своју прву војну мисију у партизански Врховни штаб, која је имала задатак да утврди објективно стање на терену. То је уједно био и знак фактичког признања НОВ и ПОЈ (НОВЈ) и њене борбе против заједничког непријатеља. Британска војна мисија, коју су предводили капетани Бил Стјуарт и Вилијам Дикин, спустила се ноћу 27/28. маја 1943. код Црног језера на Дурмитору, где су их дочекали чланови Врховног штаба, у јеку пете непријатељске офанзиве, када се Оперативна група дивизија заједно са Врховним штабом нашла у потпуном непријатељском окружењу у северној Црној Гори (Битка на Сутјесци).

У септембру 1943. године британски премијер Винстон Черчил је у партизански Врховни штаб послао нову војну мисију, коју је предводио бригадни генерал Фицрој Маклејн. Она ће уз Врховни штаб и партизанску војску остати све до краја рата. Черчил је Маклејна упутио у Југославију, како је овај после рата писао, „да открије ко убија највише Немаца, да би им помогли да их убијају још више“.¹⁷⁹ Иако су Черчилове симпатије у то време још увек биле на страни Михаиловића и југословенске владе у Лондону, британска обавештајна служба (СОЕ) пласирала је информације да се у Југославији партизани много озбиљније боре против фашиста него четници, након чега су савезници, од краја 1943. године, почели интензивно да шаљу НОВЈ материјалну помоћ у опреми, наоружању, храни, санитарском материјалу и другим потрепштинама.

У својој политици према Југославији и покретима отпора у њој, Британци су са позиција апсолутне подршке Дражи Михаиловићу, у пролеће 1943, управо у време Неретве и Сутјеске, промовисали нову политику – еквилибанска, или дуплог колосека, окрећући се полако партизанима за које су процењивали да се доследније боре против окупатора, иако су још увек рачунали на Михаиловића и његове снаге. Ипак, кориговање њихове политике према Михаиловићу почиње са променом немачког понашања према његовим снагама. Наиме, после пораза четника на Неретви, у источној Херцеговини (у марту 1943) и њиховог разоружавања у Црној Гори у пролеће 1943. године, које су Немци извели пред почетак операције „Шварц“, а нарочито после капитулације Италије, Михаиловићев покрет објективно више није представљао потенцијалну опасност за немачко командовање у западним деловима земље. Иако се неповерење према четницима у основи и даље задржало, Немци су после изласка Италије из рата били спремни чак и да их прихвате као савезнике у борби против партизана као заједничког непријатеља.

Британски заокрет према покретима отпора у Југославији (промовисање треће фазе – потпуно окретање партизанима и напуштање Михаиловића) добио је и званичну форму када су савезници на конференцији у Техерану крајем 1943. (од 28. новембра до 1. децембра) одлучили да помажу партизана у Југославији у оружју и опреми и признају НОВЈ за савезничку војску. Истовремено, због одбијања британских захтева да активира своје снаге против непријатеља, упорно се држећи сопствене стратегије о чекању да се за то стекну објективни услови,¹⁸⁰ као и колабора-

¹⁷⁹ Fitzroy MacLean: *Eastern Approaches*, Time Life Books, London, 1980, page 287.

¹⁸⁰ Од почетка рата заробљеник своје стратегије ишчекивања, Михаиловић је, упркос свему, остао доследан у планирању опште акције са почетком савезничке инвазије на Балкану. Због таквог става он је ризиковао и дефинитиван разлаз са британским савезником.

ције његових снага с окупатором, Михаиловић је дезавуисао сам себе као британског савезника и приморао Британце да повуку своје војне мисије из четничких штабова. Југословенска влада је у мају 1944. такође била приморана да се одрекне Михаиловића (као министра војске и морнарице), којег ће у септембру исте године напустити и сам краљ (Петар II Карађорђевић) када је, додуше под притиском Британаца, преко ББС-а позвао „све Србе, Хрвате и Словенце да се уједине и приступе Народно-ослободилачкој војсци под маршалом Титом“.

Капитулација Италије (8. септембра 1943) имала је за партизански покрет значај стратешке прекретнице, јер је разоружавањем италијанских дивизија партизанска војска успела да се домогне огромне количине италијанског наоружања и опреме, а истовремено је на простору који је припадао италијанској окупационој зони дошло и до великог прилива бораца у партизанске редове. Разоружане су четири комплетне дивизије, главнина три дивизије и делови осам италијанских дивизија, док су дивизија „Венеција“ и део дивизије „Тауринензе“ прешле партизанима, па ће од њих бити формирана италијанска партизанска дивизија „Гарибалди“, у саставу Другог ударног корпуса НОВЈ. Јадранска обала од Опузена до Сушака, ваздушне линије 500 километара, била је слободна, сем јаким непријатељских гарнизона у Сплиту, Шибенику и Задру које су Немци успели да поседну. Велики прилив нових бораца (око 80.000), уз огромну количину оружја добијеног разоружањем италијанских јединица, био је основ за формирање још десет дивизија и четири корпуса НОВЈ.¹⁸¹ Војна сила НОВЈ нарасла је крајем 1943. на 320.000 бораца, распоређених у 9 корпуса, 27 дивизија, 20 самосталних батаљона и 99 партизанских одреда, док се ослобођена територија простирала на око 130.000 km².¹⁸² Тај војни потенцијал и борбени учинак који су остварили партизани био је савезницима довољан аргумент да на конференцији у Техерану, крајем 1943, признају НОВЈ као самосталну ратујућу силу у Југославији на коју ће моћи да се ослоне у својој стратегији борбе против Вермахта на југоистоку Европе. Народноослободилачка војска Југославије од тада је стекла сигуран и континуиран извор снабдевања драгоценим средствима, што ће јој, уз моралну подршку савезника, знатно олакшати улазак у завршницу рата, поготово у војни и политички обрачун са највећим унутрашњим непријатељем.

Док је у немачким извештајима с краја 1943. године доминирао јединствен став да је за њих „најопаснији непријатељ Тито“, „вођа (комунистичких) банди“ који на простору Хрватске (НДХ) располаже оружаним снагама јачине 100.000 људи, за Михаиловићеве снаге капитулација Италије имала је судбоносне, у егзистенцијалном смислу, трагичне последице. Дотадашња, на антикомунистичкој основи заснована четничка сарадња са италијанским окупатором, која је имала и свој шири, националноодбрамбени резон (заштите српског народа од усташких погрома), одласком италијанског окупатора, при новом односу снага, губила је сваки смисао. Са доласком Немаца четници су упадали у „маказе“ између партизана и новог господара, што је њихову позицију додатно компликовало и учинило готово безизлазном. У потрази за новим *modusom vivendi*, у ситуацији кад бивају напуштени и од западних савезника, четници у Далмацији, Хрватском приморју, Херцеговини и Црној Гори били су принуђени да се опредељују између традиционалног националног непријатеља и непомирљивог идеолошког противника. Неспремне

¹⁸¹ И. Матовић, *Војсковођа*, стр. 376–377.

¹⁸² Бранко Петрановић, *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945*, књ. 2, Београд, 1983, стр. 124–125.

да одговоре новим изазовима, њихове снаге у Далмацији и Хрватском приморју захватила је озбиљна криза која ће их довести до расула. Колебање и расуло захватило је и четничке редове у Црној Гори, Херцеговини и Санџаку, где је њихове позиције додатно компликовао снажан притисак партизанских снага које су крајем 1943. године исказивале јасну намеру да се пробију ка Србији. Ликвидација четничких снага и њихових вођа у Црној Гори у октобру 1943. показала је да су без италијанске подршке оне биле неспособне да самостално делују и опстану на том простору.¹⁸³ Четничко-немачки тајни уговори из јесени 1943. и почетка 1944. само су потврдили да је њихова егзистенција била могућа једино под окриљем и уз помоћ страног фактора. После одласка Италијана и ускраћивања савезничке подршке и помоћи, четници се дефинитивно окрећу Немцима.¹⁸⁴

Немачки званичници крајем 1943. региструју Титово све одлучније окретање Србији. У намери да то осујете, предузимају снажну офанзиву („Куглблиц“ – „Блесак муње“) на простору источне Босне, Црне Горе и Санџака, како би спречили продор Ударне групе дивизија ка Златибору. После губитка позиција у западним деловима земље, и Михаиловић се крајем 1943. дефинитивно окреће Србији, као свом последњем бастиону одбране од комунизма. Грађански рат се полако примицао свом расплету, а Србија је у њему представљала највећи улог.

Може се закључити да је 1943. била прекретна година у југословенском ратном конфликту, како на унутрашњем војном и политичком, тако и на међународном плану. Прекретницу су најавили догађаји везани за немачке операције „Вајс“ и „Шварц“ које ће, генерално, кориговати однос снага на југословенском ратишту, иако, мерено стратешким аршинима, из тих битака нико није изашао као победник. Партизани нису успели у својим плановима да борбену иницијативу коначно пренесу на Србију, али су, упркос огромним губицима у људству (нарочито на Сутјесци), ипак сачували језгро своје војске коју ће касније знатно увећати и ојачати и која ће им добро доћи у војно-политичком расплету 1944. и освајању Србије. Највећи капитал који су партизани стекли био је што су, захваљујући тим биткама, изашли на међународну војно-политичку сцену, скренули пажњу западних савезника (совјетску подршку су од почетка уживали) и направили значајан заокрет ка међународном признању њихове оружане силе крајем 1943. године. У исто време, и Немци ће почети да их доживљавају као најопаснијег противника у Југославији, који је озбиљно угрожавао њихове стратешке и економске интересе у Југославији и Балкану у целини.

За разлику од партизана, четници (Југословенска војска у отаџбини и Михаиловићев покрет у целини) су завршили ту годину на губитничким позицијама. Ушавши током операције „Вајс“ у одлучујући обрачун са својим највећим противником (комунистима), уз

¹⁸³ Тежак ударац доживели су четници у Црној Гори у другој половини октобра 1943. у манастиру Острог када су партизани ликвидирали готово цело њихово руководство на челу са Бајом Станишићем и Блажом Ђукановићем. (Војни архив Београд, ЧА, 13-2-7)

¹⁸⁴ Штаб немачког 15. корпуса извештавао је Штаб Друге оклопне армије о „борбеном садејству“ са четницима војводе Момчила Ђујића, као и да четници војводе Уроша Дреновића обезбеђују подручје Бањалуке. Фактичка сарадња на терену протицала је без писмених споразума. Четници су пружали помоћ као водичи, обавештењима [...] Мајор М. Лукачевић се, међутим, писмено обавезао да ће се борити против комуниста и да неће деловати на страни сила које су у рату са Немачком. Приликом већих операција четници су долазили под немачко заповедништво. Сличне (тајне) споразуме закључили су и Никола Калабић, пуковник Ј. Симић и четници у источној Србији. (*Тајна и јавна сарадња четника и окупатора 1941–1944*, документи, Архивски преглед, Београд, 1976, стр. 85–99).

ослонац на италијанског савезника и олакшавајуће околности које им је нудило ангажовање јаких немачких снага на Неретви против партизана, они доживљавају не само одлучујући пораз у источној Херцеговини, већ почињу озбиљно да троше и политички капитал који су до тада уживали у безрезервној подршци западних савезника. Разоружавање њихових снага у Црној Гори и Херцеговини које су спровели Немци уочи операције „Шварц“ и подухват „Моргенлуфт“ у лето 1943, чији је циљ био Михаиловићево заробљавање у Србији, где се он вратио у јуну 1943, затим капитулација Италије и губитак италијанске подршке, који је показао да четници не могу опстати без ослонаца на моћног савезника, па макар он био и окупатор, остављени од Британаца, све је то допринело постепеном, али сигурном урушавању њихових позиција на простору Југославије западно од Дрине. После тога, Србија им је остала последња и једина нада како би избегли коначни слом.

Према плановима немачког командовања у Берлину и Солуну, операцијама „Вајс“ и „Шварц“ требало је уништити и неутралисати устаничке снаге у централном делу југословенског ратишта и осигурати јадранско залеђе у случају англо-америчке инвазије на Балкан. Иако у њима нису успели да остваре своје коначне циљеве, и поред значајних губитака које су нанели партизанима и неутрализације (разоружавања) великог броја четника у Црној Гори и Херцеговини, Немци су могли да буду задовољни, јер је у том периоду изостао очекивани савезнички десант. Међутим, све до средине 1944, када је отпочела операција „Оверлорд“ у Нормандији, они су страховали од инвазије англо-америчких снага на Балкану, па су из безбедносних разлога наставили са предузимањем офанзивних операција крајем 1943. и почетком 1944. године (шеста и седма непријатељска офанзива) у централном делу југословенског ратишта. Отварање другог фронта у Нормандији (јуна 1944), утицало је да за тренутак ослаби немачко занимање за овај део југословенског ратишта, али ће југоисток Европе током 1944–1945. године поново доћи у жижу немачких интереса. Због тога се немачко командовање у лето 1944. одлучује за одбрану Балкана по сваку цену, како би се спречило спајање савезничких фронта (спајање снажних групација НОВЈ у Србији са украјинским фронтима који су почетком септембра 1944. избили на источну границу Југославије) на Балкану и обезбедио вардарско-моравски правац за извлачење снажне немачке групације из Грчке ка Београду и даље ка Немачкој. Отуда ће немачка одбрана Србије, као стратешке осе Балкана, доминирати у лето и јесен 1944. године, а одвијаће се у оквиру операција за ослобођење Србије и у контексту дефинитивног расплета југословенског грађанског рата.

Извори и литература

Архивска грађа

1 Војни архив Београд:

1. Архива партизанског покрета (Врховног штаба, Главних штабова и јединица НОВЈ)
2. Збирка докумената Врховног штаба преузетих из Архива Председника Републике (Меморијални центар Ј. Б. Тито)
3. Недићева архива
4. Четничка архива
5. Немачка архива

6. Збирка фотокопија британских докумената (Форин офиса)
7. Микрофилмована немачка грађа из Националног архива у Вашингтону

II Архив Југославије:

8. Архива ЦК СКЈ
9. Архива ИК Коминтерне (фотокопије)
10. Архива Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача
11. Архива Емигрантске владе Краљевине Југославије

Објављена архивска грађа:

(Зборници и збирке докумената)

12. Влаховић Станиша, *Зборник докумената из британске архиве. Англо-југословенски односи 1941–1948*, Бирмингем, 1985.
13. *Документи о спољној политици СФРЈ 1941–1945*, књ. I-II, Београд, 1988/1989.
14. Михаиловић Драгољуб, *Рат и мир ђенерала*, Изабрани ратни списи, приредили Милан Весовић, Коста Николић и Бојан Б. Димитријевић, књ. 2, Београд, 1998.
15. *Зборник докумената и података о Народно-ослободилачком рату народа и народности Југославије*, том I, II, IV, V, XII, XII XIII, XIV.
16. *Извори за историју СКЈ, Документи централних органа КПЈ, НОР и револуција 1941–1945*, књ. 3–23, Београд 1982–1988.
17. Јосип Броз Тито, *Сабрана дјела*, књ. 6–24, Београд, 1979–1982.
18. *Југословенске владе у избеглиштву 1941–1943*, књ. 1, Приредио Кризман Богдан, Загреб, Београд, 1981.
19. *Југословенске владе у избеглиштву 1943–1945*, књ. 2, Приредио Петрановић Бранко, Загреб, Београд, 1981.
20. *Не осећам се кривим*, Стенографске белешке са суђења вођи четничког покрета, приредили Јован Кесар и Драгоје Лукић, Београд, 1990.
21. *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, Документи и материјали, Београд, 1996.
22. *Срби у ратном дневнику Вермахта*, Приредио Никола Живковић, Београд, 2003.
23. *Тајна и јавна сарадња четника и окупатора 1941–1944*, документи, Архивски преглед, Београд, 1976.
24. *Тито-Черчил, Строго тајно*, Збирка британских докумената из периода 1943–1945, приредио Душан Бибер, Београд–Загреб, 1981.

Литература

25. Авакумовић Иван, *Михаиловић према немачким документима*, Лондон, 1969.
26. Анић Никола, Јоксимовић Секула, Гутић Мирко, *Народно-ослободилачка војска Југославије, Преглед развоја оружаних снага НОП 1941–1945*, Београд, 1982.

27. Баркер Елизабет, *Британска политика на Балкану у Другом светском рату*, Загреб, 1978.
28. Борозан Ђорђе, *Велика Албанија, поријекло-идеје-пракса*, Београд, 1995.
29. Велебит Владимир, *Сећања*, Загреб, 1983.
30. Вишњић Петар, *Битка за Србију*, књ. I-II, Београд, 1984.
31. Вучковић Звонимир, *Сећања из рата*, Београд, 1990.
32. Глигоријевић Бранислав, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Београд, 1992.
33. Група аутора, *Ослободилачки рат народа Југославије*, књ. I-II, Београд, 1965.
34. Дедијер Владимир, *Ј. Б. Тито, Прилози за биографију*, Београд, 1953.
35. Дедијер Владимир, *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, књ. I-III, Ријека, Загреб, 1981.
36. Ђилас Милован, *Револуционарни рат*, Београд, 1990.
37. Милован Ђилас, *Une guerre dans la guerre Yougoslavie 1941–1945*, Paris, 1979.
38. Милован Ђилас, *Der Krieg der Partisanen*, Wien, 1978.
39. Милован Ђилас, *Разговори са Стаљином*, Београд, 1990.
40. Веселин Ђуретић, *Влада на беспућу. Интернационализација југословенских противуречности на политичкој позорници Другог светског рата*, Београд, 1982.
41. Ђуретић Веселин, *Савезници и југословенска ратна драма – између националних и идеолошких изазова*, књ. I-II, Београд, 1985.
42. Живановић Сергије, *Ђенерал Михаиловић и његово доба. Трећи српски устанак*, I, Чикаго, 1962.
43. Јовановић Арсо, *Преглед НОБ-а*, Београд, 1946.
44. Јуришић Евгеније, *Судски процес Тито-Михаиловић*, Београд, 2000.
45. Казимировић Васа, *Србија и Југославија 1914–1945*, I-IV, Крагујевац, 1995.
46. Казимировић Васа, *НДХ у светлости докумената и дневника Глеза фон Хорстенау 1941–1944*, Београд 1987.
47. *Књига о Дражи*, I-II, Уредио Радоје Л. Кнежевић, Виндзор, 1956.
48. Кулић Тодор, *Тито, Социолошко-историјска студија*, Београд, 1988.
49. Лековић Мишо, *Мартовски преговори 1943*, Београд, 1985.
50. Лековић Мишо, *Деловање руководства народно-ослободилачког покрета*, Београд, 1989.
51. Лукач Душан, *Трећи рајх и земље југоисточне Европе 1941–1945*, III, Београд, 1987.
52. MacLean Fitzroy, *Eastern Approaches*, Time Life Books, London, 1980.
53. Марјановић Јован, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, Београд, 1979.
54. Мартин Дејвид, *Мрежа дезинформација. Черчилова југословенска грешка*, Београд, 1991.
55. Мартин Дејвид, *Родолуб или издајник, Случај ђенерала Д. Михаиловића*, Београд, 1993.

56. Матовић Иван, *Војсковођа с ореолом мученика*, Београд, 2001.
57. Миловановић Никола, *Генерали издаје*, књ. 1–2, Београд, 1977.
58. Миловановић Никола, *Дража Михаиловић*, Загреб, 1985.
59. Милошевић Д. Слободан, *Избеглице и пресељеници на територији окупираних Југославије 1941–1945*, Београд, 1981.
60. Милошевић Слободан, *Немачко-италијански односи на територији окупираних Југославије*, Београд, 1991.
61. Ненадовић Александар, *Разговори с Кочом*, Загреб, 1989.
62. Николић Коста, *Историја Равногорског покрета*, књ. 1–3, Београд, 1999.
63. Павловић Војислав, *Од монархије до републике. САД и Југославија (1941–1945)*, Београд, 1998.
64. Петрановић Бранко, *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945*, књ. 2, Београд, 1983.
65. Петрановић Бранко, *Историја Југославије 1918–1988*, 1–3, Београд, 1988.
66. Петрановић Бранко, Даутовић Сава, *Југословенска револуција и СССР (1941–1945.)*, Београд, 1988.
67. Петрановић Бранко, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд, 1992.
68. Петрановић Бранко, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд, 2000.
69. Поповић Никола, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату*, Београд, 1988.
70. Ридли Џаспер, *Тито, Биографија*, Нови Сад, 1998.
71. Ристовић Милан, *Немачки „нови поредак“ и југоисточна Европа 1940/41–1944/45. Планови о будућности и пракса*, Београд, 1991.
72. Roberts W. R, *Tito, Mihailović and The Allies 1941–1945*, New Jersey, 1973.
73. Слијепчевић Ђоко, *Југославија уочи и за време Другог светског рата*, Минхен, 1978.
74. Томашевић Јозо, *Четници у Другом светском рату*, Загреб, 1979.
75. Цолић Младенко, *Преглед операција на југословенском ратишту 1941–1945*, Београд, 1988.
76. Черчил Винстон, *Други светски рат, Мемоари*, том III, V, Београд, 1964.
77. Heather Williams, *The S. O.E. and Yugoslavia 1941/1945*, University of Southampton, 1994.